

THE AIRE CENTRE
Advice on Individual Rights in Europe

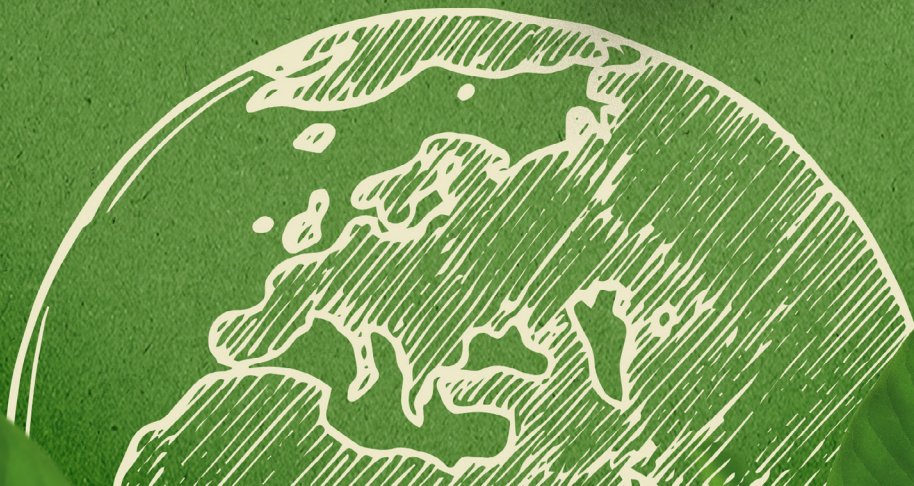

SUSTINERI
PARTNERS

IZGRADNJA ODRŽIVE BUDUĆNOSTI: POSLOVNI PRIRUČNIK ZA ESG STANDARDE

KAKO OKOLIŠNI, DRUŠTVENI I STANDARDI KORPORATIVNOG
UPRAVLJANJA MOGU BITI KORISNI ZA VAŠE POSLOVANJE

Izgradnja održive budućnosti: Poslovni priručnik za ESG standarde

Kako okolišni, društveni i standardi korporativnog upravljanja mogu biti korisni za vaše poslovanje

Urednice

Biljana Braithwaite, direktorica Programa za Zapadni Balkan,
AIRE centar i partner osnivač, Sustineri Partners

Sabina Đapo, voditeljica Programa za Zapadni Balkan, AIRE Centar

Autorice

Nevena Kostić, ekspertica za ESG, Sustineri Partners

Amina Hujdur, voditeljica komunikacija, Program za Zapadni Balkan, AIRE Centar

Doprinosi

Elma Veledar Arifagić, advokatica, dmb partners Sarajevo

Aleksandra Njagulj, osnivačka partnerica Sustineri Partners
i ekspertica za upravljanje ESG investicijama

Maša Njegovan, rukovoditeljica za ESG standarde i održivost
u Odjelu za savjetovanje o rizicima, Deloitte d.o.o.

Tvornica cementa Kakanj

Smrčak

ETMAX

Klika

Dizajn

Kliker Dizajn – Marko Milićević

Autorska prava © 2023 AIRE Centar i UNDP u Bosni i Hercegovini

THE AIRE CENTRE
Advice on Individual Rights in Europe

SUSTINERI
PARTNERS

„Izgradnja održive budućnosti: Poslovni priručnik za ESG standarde“ izrađen je u sklopu projekta AIRE Centra „Okolišni, društveni i standardi korporativnog upravljanja (ESG) – Uvod za poslovne subjekte“, uz finansijsku podršku Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini.

Sadržaj

1. Zahvale	7
2. Dobro došli u Poslovni priručnik za ESG standarde!	8
3. Šta su ESG standardi i zašto su vam potrebni u vašem poslovanju?	10
4. Evolucija ESG standarda	14
5. Od CSR do ESG: Skok sa dobrovoljne na reguliranu akciju	16
6. ESG investiranje kao katalizator održive tranzicije	18
7. Održivi pravci za Bosnu i Hercegovinu: UNGC, PRI, SDG, UNGP i Pariški sporazum	20
Globalni dogovor UN-a.....	20
Načela odgovornih investicija	21
Ciljevi održivog razvoja.....	21
Vodeća načela UN-a o poslovanju i ljudskim pravima	24
Pariški sporazum.....	24
8. ESG i COR: Povezani pravci do održive budućnosti	26
9. ESG standardi i regulatorni okviri: perspektiva EU	29
Direktiva EU o korporativnom izvještavanju o održivosti	29
Uredba EU o održivom financiranju – EU taksonomija i Uredba o objavljanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga.....	32
Direktiva EU o dubinskoj analizi korporativne održivosti	34
Mehanizam EU za graničnu prilagodbu emisija ugljika.....	34
Međunarodni odbor za standarde održivosti	35
10. Pregled ESG standarda u regulatornom okviru u BiH	36

11. Počnimo primjenjivati ESG!	39
12. Pregled okvira za izvještavanje	42
13. Analiza primjera: Ključni trendovi identificirani među dosadašnjim dobitnicima UNDP-ove Nagrade za biznis lidere održivog razvoja	44
Tvornica cementa Kakanj: Neočekivani heroj održivosti transformiše industriju cementa	44
Smrčak: Osnaživanje zajednica kroz prakse održivog poslovanja	47
ETMAX: Utiranje puta za tranziciju na energiju iz obnovljivih izvora u BiH ..	48
Klika: Nova era održivosti.....	51
14. Kako koristiti okolišne, društvene i standarde korporativnog upravljanja – poduzmite korake već sada	54
15. Preporuke	58
ESG strategija	58
Izvještavanje.....	59
Prilog 1: Historija globalnog okolišnog i društvenog upravljanja: pregled konvencija i instrumenata UN-a	61
Konvencije koje se odnose na pitanja okoliša.....	61
Konvencije koje se odnose na ljudska prava i društvena pitanja.....	62
Konvencije koje se odnose na pitanja upravljanja	64
Lista akronima	65
Bibliografija: Želite li saznati još više?	67

1. Zahvale

Izgradnja održive budućnosti: poslovni priručnik za ESG standarde izrađen je u sklopu projekta AIRE Centra „Okolišni, društveni i standardi korporativnog upravljanja (ESG) – uvod za poslovne subjekte”, uz finansijsku podršku Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini. Priručnik je izradio tim AIRE Centra koji predvode Biljana Braithwaite (direktorica Programa za Zapadni Balkan) i Sabina Đapo (voditeljica Programa za Zapadni Balkan). Autorice priručnika su Nevena Kostić (ekspertica za ESG standarde) i Amina Hujdur (ekspertica za komunikacije), dok je Elma Veleđar Arifagić (advokatica u [dmb partners Sarajevo](#)) dala poseban doprinos pregledom domaćeg pravnog okvira u vezi s ovom temom.

Tim AIRE Centra zahvaljuje se Aleksandri Njagulj, partnerici osnivaču Sustinerio Partners i ekspertici za upravljanje ESG investicijama, i Maši Njegovan, rukovoditeljici za ESG standarde i održivost u Odjelu Deloittea za savjetovanje o rizicima, na doprinosu i stručnosti i znanju koje su podijelili s timom.

Posebno zahvaljujemo Tvornici cementa Kakanj, Smrčku, ETMAX-u i Kliki na velikodušnom iznošenju svojih iskustava, znanja i praksi u pogledu održivosti i ESG standarda.

Tim AIRE Centra želi izraziti svoju zahvalnost Razvojnog programu Ujedinjenih nacija na finansijskim sredstvima, kao i predstavnicima Razvojnog programa Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini.

2. Dobro došli u Poslovni priručnik za ESG standarde!

Cilj ovog Priručnika je da informiše poslovne subjekte u Bosni i Hercegovini (BiH) o okolišnim, društvenim i standardima korporativnog upravljanja (ESG) i **Ciljevima održivog razvoja** (COR) Ujedinjenih nacija (UN). On je dragocjen resurs koji sadrži relevantne informacije i praktične savjete za poslovne i druge subjekte o tome kako najdjelotvornije implementirati ESG standarde, procijeniti učinak i definirati ciljeve i akcijske planove za doprinos održivijoj budućnosti. Dok se svijet suočava s društvenim, okolišnim i ekonomskim izazovima bez presedana, nikad nije bilo važnije da preduzeća preuzmu (pro)aktivniju ulogu i pridonese ublažavanju ovih problema. Preduzeća igraju ključnu ulogu u oblikovanju svijeta u kojem živimo. Usvajanjem ESG praksi i usklađivanjem svojih strategija s ciljevima održivog razvoja, ona također mogu postati dio pozitivnih promjena u oblasti poštivanja ljudskih prava i okolišu te poboljšati svoje dugoročne finansijske rezultate. Priručnik je namijenjen preduzećima svih veličina koja posluju u svim sektorima, a autorice posebnu pažnju pridaju osnaživanju malih i srednjih preduzeća koji u okviru svog djelovanja mogu biti katalizator pozitivnih promjena.

Ovaj Priručnik će vam pružiti relevantne informacije za početak vašeg ESG putovanja. Dokument počinje sažetim prikazom evolucije ESG standarda, osvrćući se na ključne historijske prekretnice koje su dovele do njihovog uvođenja i sve većeg utjecaja. Također pruža pregled konvencija i instrumenata UN-a koji se tiču održivosti, nakon čega slijedi dublji uvid u vezu između ESG standarda i COR-a, naglašavajući trendove i potencijalne mogućnosti da ESG standardi doprinesu snažnijem angažmanu poslovnog sektora u provedbi COR-a. Priručnik također daje pregled instrumenata Evropske unije (EU) i postojećeg zakonodavstva i prakse u BiH. U posljednjem dijelu Priručnika date su jasne i izvodive preporuke i praktični savjeti za provedbu

ESG standarda, sa fokusom na procjenu materijalnosti/značajnosti, analizu nedostataka, definiranje ESG ciljeva i pokazatelja, formuliranje ESG strategije, kao i prepoznavanje rizika i mogućnosti.

Budući da su neka preduzeća u BiH već lideri održivog razvoja, u ovom Priručniku se navode pozitivni primjeri praksi dosadašnjih dobitnika **Nagrade za biznis lidere održivog razvoja u BiH Razvojnog programa Ujedinjenih nacija (UNDP)**.

Nema sumnje da se od preduzeća više ne očekuje samo da posluju dobro, nego i da „čine dobro“ i da „ne prave štetu“. Bez obzira na veličinu, preduzeća su dužna odgovoriti na ključne regionalne i globalne izazove i pridonijeti njihovom rješenju, a to su, na primjer, klimatske promjene (i njihove implikacije koje se očituju u porastu nivoa mora, povećanim rizicima od suša i poplava i prijetnjama biodiverzitetu), nedostatak ravnopravnosti i inkluzije, korupcija itd.

Nadalje, ovo postaje ključno pitanje za investitore i potrošače, te ih navodi da posluju samo s onim preduzećima čije su prakse u skladu s njihovim vrijednostima.

3. Šta su ESG standardi i zašto su vam potrebni u vašem poslovanju?

ESG standardi ocjenjuju održivost preduzeća i njihov utjecaj na pitanja okoliša, društva i upravljanja, te nadilaze njihovu finansijsku uspješnost. Neki od standarda nametnuti su zakonima i propisima zemlje u kojoj preduzeće posluje, a drugi proizlaze iz očekivanja aktera i pritiska investitora zbog sve veće zabrinutosti u pogledu pitanja ljudskih prava i zaštite okoliša. Ali prvo moramo raščlaniti i objasniti šta stoji iza ovog akronima.

Okolišni standardi odnose se na utjecaj preduzeća na okoliš kroz njihovu potrošnju energije i sirovina, tj. resursa koji su im potrebni za rad. Ovi standardi pokrivaju mnoge faktore, uključujući način na koji preduzeća doprinose klimatskim promjenama, zagađenju, otpadu, smanjenju prirodnih resursa, itd. Na primjer, poslovne strategije za smanjenje negativnog utjecaja na okoliš mogu sadržavati ciljeve smanjenja emisija stakleničkih plinova, ulaganja u obnovljive izvore energije i promoviranja korištenje održivih resursa. S druge strane, svako preduzeće treba energiju i resurse i na njega utječe stanje okoliša, uključujući poplave, suše i devastaciju biodiverziteta.

Društveni standardi se odnose na utjecaj preduzeća na društvo. Svako preduzeće djeluje unutar šire, raznolike zajednice, pa su njeno poslovanje i društvena pitanja duboko isprepleteni. Ovi faktori povezani su s radničkim i ljudskim pravima, inkluzijom, ravnopravnošću i razvojem zajednice. Na primjer, pozitivni društveni učinci mogu se vidjeti u preduzećima koja promoviraju raznolikost i inkluzivnost u radnom okruženju, osiguravaju pravične radne prakse kroz svoje lance snabdijevanja i saraduju s lokalnim zajednicama.

Standardi **upravljanja** odnose se na prakse i procedure koje su usvojene i provedene unutar preduzeća kako bi se osiguralo da preduzeće postupa u skladu sa zakonom i standardima koje su postavili relevantni akteri. Ovi standardi se mjere radnjama koje preduzeća poduzimaju kako bi osigurala pravedno i transparentno upravljanje, objavljivanje informacija, sprečavanje korupcije, te omogućila različitost i stvorila jednake mogućnosti (s fokusom na to da historijski marginalizirane kategorije društva imaju prilike da dođu na pozicije odlučivanja), transparentne procese donošenja odluka, kibernetičku sigurnost i privatnost itd.

Dugo se vremena na te standarde gledalo kao na ambiciju „koju je lijepo imati“ i kojoj bi preduzeća trebala težiti. Preduzeća sada mogu puno toga dobiti ili izgubiti, ovisno o tome da li će uspješno primijeniti ESG standarde i prakse. [Brojna istraživanja](#) pokazuju da više od 80% investitora uzima u obzir ESG standarde preduzeća kada razmatra potencijalna ulaganja. [Sve veći broj istraživanja](#) pokazuje da investicijski fondovi za održivost u prosjeku dugoročno ostvaruju uporedive ili čak bolje finansijske povrate od konvencionalnih investicija. Preduzeća koja uzimaju u obzir ESG standarde također imaju veću vjerovatnoću da će identificirati i ublažiti rizike povezane s okolišnim, društvenim i pitanjima korporativnog upravljanja te je također vjerovatnije da će inovirati i razvijati nove proizvode i usluge kako bi riješila te probleme. [Investitori u regiji i BiH](#) također počinju sve više zastupati ovu agendu, fokusirajući se na poslovnu opravdanost ESG standarda i utjecaj na okoliš i društvo.

Nadalje, potrošači, zaposlenici i drugi akteri očekuju od preduzeća da doprinesu ukupnim naporima zbog rastuće svijesti o važnosti održivosti. Na primjer, nedavno [istraživanje](#) pokazuje da potrošači preusmjeravaju svoju potrošnju na proizvode sa ESG oznakama i spremniji su potrošiti više za takve proizvode. Sve veći broj ljudi, posebno kada je riječ o novim generacijama, skloniji je da svoje odluke o tome da li će ulagati, nabavljati usluge ili proizvode od preduzeća ili raditi za njih, zasniva na njihovoj praksi i vrijednostima. Važnost ESG standarda vjerovatno će nastaviti rasti, a ona preduzeća koja ih ne primjenjuju će zaostajati. ESG pokret već je rezultirao opipljivim koracima koji su vidljivi u zakonodavstvu koje propisuje obaveze za korporativne aktere u pogledu standarda ljudskih prava i zaštite okoliša. U nekim zemljama, poput država članica EU, oni su već postali obavezni.

Preduzeća bi prilikom izrade strategija trebala voditi računa o uključivanju ESG standarda kako bi:

- Odgovorila na rastući pritisak investitora.
- Ispunila očekivanja aktera.
- Napredovala kroz doprinos inovacijama.
- Postupila u skladu s relevantnim zakonima.
- Osigurala dugoročnu održivost.

Hitno je potrebno ispitati kako su ESG standardi operacionalizirani u BiH i na cijelom Zapadnom Balkanu. Te zemlje se suočavaju sa stalnim pritiskom da svoje zakonodavstvo usklade s pravnom stečevinom EU. Osim toga, nedavno usvojeni [Zelena agenda za Zapadni Balkan](#), [Mehanizam za graničnu prilagodbu emisija ugljika](#) i [Direktiva o korporativnom izvještavanju o održivosti](#) značajno će utjecati na poslovanje u regiji. Zbog visokih stopa nezaposlenosti, privlačenje stranih investicija je prioritet državne politike. Na kraju, brojni primjeri javnih skandala vezanih za okoliš i ljudska prava u regiji jasan su podsjetnik da nedovoljno shvatanje negativnih učinka pojedinih poslovnih operacija može rezultirati društvenim previranjima i političkom nestabilnošću. Istovremeno, prisutnost velikih multinacionalnih investitora u regiji koji dobrovoljno prihvataju najbolje prakse i daljnja ulaganja uvjetovana EU otvara prostor za širu integraciju i provedbu načela održivosti.

U stvari, u BiH postoji sve veća svijest o ESG standardima i sve se više usvajaju u poslovnom okruženju u zemlji. Međutim, nivo njihove primjene varira i na nju utječe nekoliko faktora, uključujući vlasničku strukturu preduzeća i regulatorno okruženje. S glavnim ekonomskim partnerima zemlje, poput zemalja EU i u manjoj mjeri Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i azijskih zemalja, koji uvode nove propise koji utječu na poslovanje, pritisak na primjenu ESG standarda dodatno se pojačava. Preduzeća u domaćem vlasništvu u BiH postepeno prepoznaju važnost ESG faktora. Međutim, nivo njihove primjene relativno je niži u odnosu na preduzeća u stranom vlasništvu. Ta se razlika može pripisati raznim faktorima, budući da je vjerovatnije da će preduzeća u domaćem vlasništvu imati ograničen pristup resursima i stručnosti, kao i nedostatak

svijesti o potencijalnim prednostima integracije ESG standarda, te nedostatak domaćih zakonskih okvira koji promoviraju ESG prakse. S druge strane, postoji više razloga zašto podružnice stranih kompanija koje posluju u BiH pokazuju viši nivo provedbe ESG standarda. Među njima su utjecaj ESG politika i praksi matičnih preduzeća, poštivanje međunarodnih standarda i smjernica i pritisak da se ispune očekivanja njihovog sjedišta ili matične zemlje u pogledu primjene ESG standarda.

Želite saznati više o tome kako glavni ekonomski partneri Zapadnog Balkana već primjenjuju ESG standarde u svom poslovanju i o primjerima dobre i loše prakse u ovoj regiji? Pročitajte [zašto su ESG standardi relevantni za Zapadni Balkan.](#)

4. Evolucija ESG standarda

Evolucija standarda za praćenje i kontrolu utjecaja poslovanja na okoliš i društvo u velikoj mjeri je isprepletena s velikim historijskim ekološkim katastrofama koje je izazvao ljudski faktor ili s društvenim previranjima povezanim s radničkim pravima. Na primjer, katastrofa u nuklearnoj elektrani u Černobilu 1986. godine neizmerno je podigla svijest javnosti o ekološkim i društvenim utjecajima nuklearne energije. Hiljadu devetsto sedamdesetih godina, pobuna svjetskih razmjera protiv režima aparthejda u Južnoj Africi dovela je do jednog od najistaknutijih primjera selektivnog dezinvestiranja.

Društvena previranja koja su pratila ove i mnoge druge slične historijske događaje dovela su do preispitivanja uloge i odgovornosti preduzeća. Ovaj pokret je doveo u pitanje prevladavajuću percepciju u to vrijeme da kompanije moraju djelovati u vlastitom interesu, odnosno, jedino u cilju stvaranja novčane dobiti. Počeo je promovirati drugačiju viziju vrijednosti kompanija koja se može vidjeti kroz prakse koje pozitivno utječu na zaposlene, širu javnost i okoliš.

Međutim, tek nakon relativno nedavnog „poziva na buđenje“, utjelovljenog u neporecivoj devastaciji planete, su se organizacije, odbori i lideri zapitali: činimo li dovoljno? Tu je najprije bitno spomenuti da je 2019. godine Larry Fink, generalni direktor jedne od najvećih svjetskih investicijskih firmi, BlackRock, objavio [pismo](#) upućeno njegovim dioničarima u kojem je naveo da „u današnjem globalnom, međusobno povezanom svijetu, kompanije moraju stvarati vrijednost za sve dioničare i biti vrednovane od strane svih dioničara kako bi stvorile dugoročnu vrijednost za njih“. Iste godine, Business Roundtable, udruženje generalnih direktora vodećih kompanija u SAD-u, poništilo je dva desetljeća staru izjavu o politici prema kojoj je glavna svrha korporacije maksimiziranje povrata za dioničare i usvojilo novu [izjavu o svrsi korporacije](#) u kojoj stoji da bi „kompanije trebale služiti ne samo svojim dioničarima nego i isporučivati vrijednost svojim klijentima, ulagati u zaposlenike, pošteno poslovati s dobavljačima i podržavati zajednice u kojima posluju“.

Kako je javna svijest o pitanjima okoliša i ljudskih prava rasla, ESG standardi su stjecali popularnost. Na njih se sada sve više gleda kao na nužan, a u nekim

slučajevima čak i obavezan, način poslovanja. Uspjeh se više ne razmatra odvojeno od društvene i okolišne održivosti - već se na njih gleda kao na međusobno povezan aspekt dugoročnog uspjeha preduzeća.

Od preduzeća se više ne očekuje samo da posluju **dobro**, već da **čine dobro** i ne nanose štetu.

5. Od CSR do ESG: Skok sa dobrovoljne na reguliranu akciju

Hiljadu devetsto sedamdesetih godina, nakon sve veće zabrinutosti o društvenim i okolišnim utjecajima poslovnih aktivnosti, kompanije su počele objavljivati izvještaje o korporativnoj društvenoj odgovornosti (engl. *corporate social responsibility (CSR)*) koji ocjenjuju njihove etičke, okolišne, filantropske i ekonomske implikacije. U početku su se ovi izvještaji fokusirali na kratkoročne akcije vrijedne divljenja, kao što su akcije u dobrotvorne svrhe, volontiranje i uključenost u zajednicu. Osim toga, objavljeni su odvojeno od finansijskih izvještaja preduzeća, pokazujući kako je međupovezanost između ekonomske uspješnosti i vanjskih faktora koji se odnose na okolišne, društvene i standarde korporativnog upravljanja još uvijek bila slabo shvaćena u to vrijeme. Međutim, u kasnim hiljadu devetsto devedesetim i ranim dvije hiljaditim godinama, kako je veza između ova dva faktora počela dobivati priznanje, kompanije su se počele poticati da inkorporiraju i povezuju svoje nefinansijske aktivnosti s informacijama koje se odnose na njihove finansijske rezultate.

Kako je pokret dobivao na zamahu, kompanije su počele izvještavati o svojim okolišnim i društvenim utjecajima, iznoseći statističke podatke i druge informacije o emisijama stakleničkih plinova, potrošnji energije, korištenju vode i raznolikosti zaposlenika. Međutim, izvještavanje o društveno odgovornom poslovanju također je steklo lošu reputaciju jer se smatralo da ga preduzeća koriste kao „PR alat za zeleno pranje savjesti“ (engl. *greenwashing*). S pojavom i popularizacijom ESG standarda koji pokrivaju šire faktore izvan izvještavanja o korporativnoj društvenoj odgovornosti, investitori i drugi akteri počeli su ga koristiti kao okvir za procjenu održivosti poslovanja i etičkog utjecaja. Za razliku od CSR-a, ESG strategije javno definiraju specifične ciljeve s mjerljivim rezultatima. Budući da su kvantificirane i izmjerene, te su strategije formulirane tako da pokažu stvarne aktivnosti i uspjehe kompanije i njima se ne može lako manipulirati.

Međutim, nisu samo investitori promatrali nove trendove u vezi sa ESG standardima. Zemlje poput Ujedinjenog Kraljevstva, Australije, Francuske, Nizozemske, Njemačke i Norveške ubrzo su počele usvajati zakone koji propisuju obaveze za korporativne aktere u pogledu standarda ljudskih prava i okoliša. Na primjer, i SAD i EU donijele su propise za ograničavanje emisije stakleničkih plinova, prekomjerne upotrebe vode i drugih radnji koje su štetne za okoliš. [Zakon o čistom zraku](#) u SAD-u ima za cilj regulirati industrijsko zagađenje zraka širenjem ovlasti Federalne agencije za zaštitu okoliša kako bi mogla poduzeti djelotvorne mjere protiv ovog problema. [Sistem trgovine emisijama](#) EU uveo je sistem „ograničenja i trgovanja“, postavljajući „ograničenje“ na ukupnu količinu određenih stakleničkih plinova koje operateri u EU mogu emitirati i omogućavajući im da „trguju“ jedni s drugima prema potrebi. Evropske zemlje posebno su bile proaktivne u donošenju propisa koji se odnose na ESG standarde i promoviraju ih. Na primjer, Francuska je postala prva zemlja koja je uvela [obavezno izvještavanje o klimatskim promjenama](#) za institucionalne investitore, Njemačka je donijela [Kodeks održivosti](#) koji pruža okvir za izvještavanje o nefinansijskoj uspješnosti, a Nizozemska je usvojila [Kodeks korporativnog upravljanja](#) s načelima i najboljom praksom usmjerenom na promoviranje dobrog upravljanja njihovim preduzećima.

6. ESG investiranje kao katalizator održive tranzicije

ESG investicije se često naziva održivim investicijama, a opisuju proces razmatranja okolišnih, društvenih i faktora korporativnog upravljanja, uz finansijske aspekte, prilikom donošenja odluka o investiranju. Kao što je prethodno navedeno, temelje se na sve većem priznanju da je finansijska uspješnost preduzeća međusobno povezana s okolišnim i društvenim faktorima te da će odluke o održivim investicijama dugoročno donijeti veću dobit. Došlo je do značajnog porasta ESG investicija širom svijeta. Prema istraživanju Bloomberg Intelligence, ESG imovina premašila je 35 triliona američkih dolara (USD) 2020. godine, 41 trilion USD 2022. godine, a do 2025. godine mogla bi premašiti čak 50 triliona USD.

Istraživanje pokazuje da bi globalna ESG imovina mogla premašiti jednu trećinu ukupne imovine na globalnom nivou.

Više od 80% investitora u svojim procesima ulaganja uzima u obzir ESG faktore, a 54% investitora vjeruje da bolje ESG prakse kompanija vremenom rezultiraju većim povratom/potvrdama.

Ustvari, uzimajući u obzir ESG faktore, investitori mogu steći cjelovitiji uvid u preduzeća u koja žele ulagati. Zbog toga, ESG ulaganje može uspješno otvoriti put preduzećima za prijelaz u održivu budućnost. Prvo, investitori (i potrošači) svjesni ESG standarda mogu motivirati firme da usvoje održive prakse. Drugo, oni također mogu imati ulogu u rješavanju društvenih i okolišnih pitanja ulaganjem u preduzeća i poticanjem inovacija koje mogu pozitivno utjecati na te probleme. Na kraju, investitori koji su svjesni ESG standarda mogu se čak snažno zalagati za promjene u zakonima kojima će se promovirati održive prakse, poput prijelaza na nisko ugljičnu ekonomiju ili poboljšanih standarda rada.

Na primjer, u BiH dolazi brzi pomak u svijetu financija uvođenjem tzv. zelenih obveznica. Projekti koje financiraju banke bit će podvrgnuti strogim procjenama utjecaja na okoliš. Neke banke s velikim prisustvom u regiji prestale su financirati projekte u oblasti eksploatacije uglja, dok druge fosilne tehnologije imaju vrlo mali udio u njihovom portfelju. Projekti usmjereni na promoviranje ulaganja kroz implementaciju ESG standarda postaju uobičajeni u regiji, pokazujući interes investitora za podršku izjednačavanju uvjeta za sve.

7. Održivi pravci za Bosnu i Hercegovinu: UNGC, PRI, SDG, UNGP i Pariški sporazum

BiH je aktivno uključena u brojne globalne inicijative usmjerene na održivost i odgovorne poslovne prakse i dok se provedbom nekih zemlja već transformira, druge se još uvijek ne provode. Ipak, Globalni dogovor UN-a (UNGC), ciljevi održivog razvoja, Načela za odgovorno ulaganje (PRI), Vodeća načela UN-a o poslovanju i ljudskim pravima (UNGP) i Pariški sporazum igraju ključnu ulogu u pokretanju održivog razvoja, potičući zaštitu ljudskih prava i odgovorno korporativno građanstvo te rješavanje okolišnih izazova u zemlji.

► Globalni dogovor UN-a

Globalni dogovor UN-a (UN Global Compact) najveća je inicijativa korporativne održivosti koja se sastoji od deset načela čiji je cilj da promoviše odgovorno korporativno građanstvo u pogledu ljudskih prava, rada, okoliša i borbe protiv korupcije. Ova inicijativa je privukla veliku pažnju. Njoj se pridružilo više od 16.000 poslovnih i 3.800 neposlovnih subjekata koji pomažu u ublažavanju ekstremnog siromaštva, rješavanju pitanja rada i smanjenju rizika za okoliš. Globalni dogovor UN-a temelji se na ideji da je ono što je dobro za društvo dobro i za poslovanje, prepoznajući da je korporativni uspjeh međuovisan o stabilnim ekonomijama i zdravoj, obrazovanoj i kvalificiranoj radnoj snazi. Osim toga, on potiče kompanije da usvoje održive i društveno odgovorne politike i prakse u skladu s ciljevima održivog razvoja. Trenutno ima 14 aktivnih učesnika iz BiH, uglavnom malih ili srednjih preduzeća i nevladinih organizacija. Ipak, UNDP nastavlja promovirati Globalni dogovor UN-a, uglavnom kroz proces prijavljivanja za Nagradu za biznis lidere održivog razvoja u BiH, budući da svim kompanijama daje „blueprint“ osnovu za godišnji izvještaj koji priznaje UNGC.

Da li želite otkriti kako Globalni dogovor UN-a podržava preduzeća?
Saznajte kako možete imati koristi od pridruživanja [Inicijativi](#).

► Načela odgovornih investicija

Mreža „Načela odgovornih investicija“ ([Principles for Responsible Investment](#)) (PRI) jedna je od vodećih svjetskih zagovornika odgovornog ulaganja, budući da podržava svoju globalnu mrežu investitora da ugrade ESG standarde u svoje odluke o ulaganju i vlasništvu. Ova inicijativa se sastoji od šest načela koja vode investitore u donošenju odluka o odgovornim investicijama koristeći ESG standarde i pruža okvir koji investitorima olakšava da utvrde da li su njihove investicije održive i da li su njihove finansijske odluke odgovorne.

► Ciljevi održivog razvoja

Sveukupni naponi UN-a prema stvaranju instrumenata za zajedničko djelovanje svih država članica u pravcu održivosti i ublažavanja istaknutih globalnih društvenih i okolišnih pitanja obuhvaćeni su [Agendom za održivi razvoj do 2030](#), koja je usvojena 2015. godine. Agenda sadrži 17 ciljeva održivog razvoja koje vladini i nevladini akteri trebaju postići do 2030. godine.

Ciljevi su međusobno povezani i često se preklapaju, naglašavajući da su okolišna, socijalna i ekonomska pitanja i mogućnosti međusobno povezani i da se svi mogu smatrati ključnim koracima održivog razvoja.

[Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini](#) ključni je dokument za provedbu COR-a, budući da opisuje šire pravce razvoja zemlje, sadrži smjernice za procese strateškog planiranja na svim nivoima donošenja odluka u zemlji, obuhvatajući državni nivo, nivo entiteta, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine, te nivo Brčko distrikta BiH. Ovaj Okvir služi kao vodič vladama na svim nivoima i društvu u BiH u definiranju svojih prioriteta, mjera i aktivnosti u skladu sa svojim nadležnostima, osiguravajući da su njihovi doprinosi u skladu s postizanjem Agende 2030.

Izrada Okvira za realizaciju Ciljeva održivog razvoja zasnivala se na sveobuhvatnoj analizi stanja održivog razvoja u zemlji. Ova analiza razmatra ključne razvojne trendove, mogućnosti i prepreke, uzimajući u obzir pristupanje zemlje EU. Osim toga, provedene su opsežne konzultacije s predstavnicima institucija na svim nivoima vlasti i socioekonomskim akterima. Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH identificira tri pravca održivog razvoja za zemlju: dobra uprava i upravljanje javnim sektorom; pametan rast; i društvo jednakih mogućnosti. Također sadrži dvije horizontalne teme: ljudski kapital za budućnost i načelo „nikog ne smije biti izostavljen“.

U okviru svakog od ovih razvojnih pravaca definirani su specifični akceleratori i pokretači koji će dovesti do željenih promjena do 2030. To znači

da su Okvirom uspostavljene potrebne radnje i strategije koje treba provesti kako bi se postigli ciljevi održivog razvoja. Osim toga, Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH usklađen je s Agendom 2030. i obavezama koje je zemlja preuzela. On nadilazi postavljanje širih razvojnih pravaca i također utvrđuje konkretne potciljeve i pokazatelje za mjerenje napretka prema ciljevima održivog razvoja. Inicijativa [Zamisli 2030](#), pokrenuta 2016. godine, omogućava opsežne konzultacije u BiH o Agendi 2030. i ciljevima održivog razvoja. Do sada je sudjelovalo više od 5.000 građana, što ovu Inicijativu čini primarnim alatom za zagovaranje i podizanje svijesti o ciljevima održivog razvoja u zemlji.

Da li želite saznati kako ciljevi održivog razvoja mogu stvoriti vrijednost za vaše poslovanje? Pogledajte [članak](#) o opravdanosti ciljeva održivog razvoja.

Privatni sektor igra ključnu ulogu u postizanju ciljeva održivog razvoja kroz svoju društvenu odgovornost, zeleno poslovanje i inovacije. Također može puno dobiti jer istraživanja pokazuju da je postizanje ciljeva održivog razvoja također povezano s poslovnim uspjehom. Osim toga, ciljevi održivog razvoja formulirani su tako da postoji značajna sinergija između raznih ciljeva; na primjer, cilj koji se odnosi na klimatske akcije povezan je sa ciljevima koji se odnose na dobro zdravlje i dobrobit, čistu vodu i sanitarne uvjete, pristupačnu i čistu energiju, održive gradove i zajednice, odgovornu potrošnju i proizvodnju, život ispod vode, život na kopnu itd. Trenutno su države članice u procesu lokalizacije i provedbe ovih ciljeva, a [Izveštaj o održivom razvoju](#) nudi globalnu procjenu napretka zemalja prema ostvarivanju ciljeva održivog razvoja.

Procijenjeni [globalni tržišni potencijal COR-a za preduzeća iznosi oko 12 triliona USD](#).

► Vodeća načela UN-a o poslovanju i ljudskim pravima

Vodeća načela Ujedinjenih nacija o poslovanju i ljudskim pravima (UNGP) su skup smjernica za države i preduzeća za sprečavanje, rješavanje i ispravljanje povreda ljudskih prava počinjenih u poslovnim operacijama. Vodeća načela počivaju na tri jednako važna stuba: dužnost država da štite ljudska prava, korporativna odgovornost prema poštivanju ljudskih prava i dužnost država i preduzeća da žrtvama povreda njihovih prava u poslovanju osiguraju pristup pravnim lijekovima.

U BiH postoje ustavom zagarantirana prava na pravne lijekove koja se ne odnose samo zaposlenike koji su direktno pogođeni kršenjem ljudskih prava unutar preduzeća, već i osobe koje su indirektno pogođene, kao što je lokalno stanovništvo u područjima u kojima se odvijaju poslovne aktivnosti. Relevantni zakoni u BiH, koji će biti detaljnije razrađeni u drugom dijelu ovog Priručnika, pokrivaju različite aspekte ljudskih prava u poslovanju, uključujući rodnu ravnopravnost, zabranu diskriminacije, politiku rada i socijalnu politiku, zaštitu okoliša, vlasništvo, javno zdravstvo, antikorupcijske mjere i drugo.

U novembru 2022. godine BiH je, kao prva zemlja regije, poduzela proaktivne korake u pravcu implementacije Općih načela UN-a, kada je Vijeće ministara BiH usvojilo Prijedlog okvirnih smjernica za implementaciju vodećih načela o poslovanju i ljudskim pravima za period 2021-2025, čime je pokazalo predanost zemlje jačanju zaštite ljudskih prava u poslovnom sektoru.

► Pariški sporazum

Iste godine kada su usvojeni ciljevi održivog razvoja, još jednim ključnim sporazumom nastojala se pokrenuti globalna akcija u borbi protiv globalnog zagrijavanja. Pariški sporazum je prvi pravno obavezujući međunarodni ugovor koji se tiče klimatskih promjena. Usvojilo ga je 195 strana koje su se složile da će ograničiti povećanje globalne prosječne temperature na ispod 2°C ili čak na 1,5°C i što je prije moguće postići vrhunac globalnih emisija, a zatim ih brzo smanjiti kako bi se postigla ravnoteža između emisija po izvorima i uklanjanja stakleničkih plinova do druge polovine vijeka. Provedba ovog Sporazuma dio je ekonomske i društvene transformacije. Vlade su se složile da će redovno

procjenjivati i izvještavati o svom zajedničkom napretku prema dugoročnim ciljevima Sporazuma te pratiti i izvještavati o svom pojedinačnom napretku kroz transparentan i odgovoran sistem. Od 2020. godine zemlje podnose svoje nacionalne klimatske akcijske planove ili nacionalno utvrđene doprinose (NDC). BiH je svoj **prvi NDC** objavila 2020. godine, a sublimirane revizije 2021. godine.

8. ESG i COR: Povezani pravci do održive budućnosti

Sličnost ESG faktora s ciljevima održivog razvoja UN-a nije slučajnost. Uistinu, ESG standardi su sastavni dio ciljeva održivog razvoja - to jeste, **ciljevi održivog razvoja identificiraju ciljeve, a ESG standardi nude metode i procese za njihovo postizanje.** Drugim riječima, ESG standardi promoviraju ulogu preduzeća u cjelokupnom globalnom održivom razvoju i identificiraju prakse koje doprinose tome i koje preduzeća mogu ugraditi u svoje poslovanje, proizvode i usluge. ESG standardi predstavljaju priliku za spajanje ciljeva održivog razvoja i novih pravnih i tržišnih zahtjeva za preduzeća te njihovo korištenje kao faktor kohezije.

Sve veći broj preduzeća uzima u obzir ciljeve održivog razvoja prilikom izrade poslovnih strategija. Iako zakonski nisu obavezni da ih provode, **preduzeća počinju prepoznavati dugoročne prednosti stremljenja prema tim ciljevima.** Kao što je prethodno navedeno, poslovna opravdanost prihvatanja ovih ciljeva je jasna – ne samo da su kompanije pogođene okolišnim i društvenim problemima, već je i globalna održivost u najboljem interesu njihovog poslovanja, a kompanije koje se ne pridržavaju ovih ciljeva riskiraju loš korporativni imidž, čime mogu odvratiti postojeće i nove aktere (prvenstveno investitore i potrošače).

Dok ciljevi održivog razvoja i ESG standardi imaju za cilj postizanje dugoročnog održivog rasta, razlika između njih je sljedeća:

Ciljevi održivog razvoja

- Širi su, ima ih 17 čiji je cilj rješavanje globalnih izazova, kao što su siromaštvo, nejednakost i klimatske promjene do 2030.
- Odnose se na sve, uključujući vladine i nevladine aktere.
- Predstavljaju globalno usvojen okvir ciljeva.

ESG standardi

- Predstavljaju načela usmjerena na okolišni, društveni i upravljački utjecaj preduzeća.
- Odnosi se prvenstveno na poslovni sektor, kompanije i investitore.
- Nemaju standardizirani globalni okvir.
- Mogu se promatrati kao jedna od metoda i procesa za postizanje ciljeva održivog razvoja.

Osim toga, ciljevi održivog razvoja privlače pažnju poslovne zajednice jer stremljenje ka njima također ima potencijal za širenje poslovanja. Prema izvještaju Komisije za poslovanje i održivi razvoj, ciljevi održivog razvoja mogli bi generirati 12 triliona USD u poslovnim uštedama i prihodima do 2030. u sektorima energetike, gradova, hrane i poljoprivrede te zdravlja i blagostanja. Izvještaj također procjenjuje da će 380 miliona novih radnih mjesta biti povezano s ova četiri sektora u sljedećih deset ili petnaest godina. Nadalje, istraživanje pokazuje da usklađenost sa ciljevima održivog razvoja također privlači potrošače, budući da je globalno istraživanje koje je proveo PwC pokazalo da je veća vjerovatnoća da će 78% potrošača kupiti robu i usluge kompanija koje su se obavezale da će ostvariti ciljeve održivog razvoja.

Preduzeća će imati značajnu korist od usklađivanja svojih poslovnih strategija sa ciljevima održivog razvoja UN-a i usklađenosti sa ekološkim, društvenim i standardima korporativnog upravljanja, kao što su:

- Bolja reputacija.
- Nove poslovne mogućnosti i saradnja.
- Bolje upravljanje rizicima.
- Privlačenje investitora i potrošača.

Kada je riječ o zemljama Zapadnog Balkana, od 193 države članice UN-a koje su prihvatile Agendu za održivi razvoj do 2030, u periodu ovog istraživanja Srbija je najviše rangirana država i zauzima 35. mjesto, a slijede je Sjeverna

Makedonija (57.), Bosna i Hercegovina (59.) i Albanija (61.). Najlošije je rangirana Crna Gora na 86. mjestu. Preduzeća nisu obavezna podnositi izvještaje o ciljevima održivog razvoja. Međutim, od zemalja se očekuje da ciljeve održivog razvoja učine središnjim elementom nacionalne i regionalne održivosti, što je također odraženo u izvještavanju o ESG standardima i ciljevima. To znači da se [izvještavanje o ESG standardima može koristiti za ciljeve održivog razvoja.](#) Kako se bliži rok za njihovo ostvarivanje, sve će više zemalja razmatrati na koji način privatna preduzeća mogu doprinijeti ovom općem cilju.

Da li vam je potreban širi pregled regulatornog okruženja za poslovanje i ljudska prava i informacije o poslovnoj opravdanosti bolje usklađenosti sa standardima ljudskih prava i okoliša korporativnih aktera? Pogledajte publikaciju [Poslovanje, ljudska prava i okoliš: Budućnost održivog poslovanja na Zapadnom Balkanu.](#)

9. ESG standardi i regulatorni okviri: perspektiva EU

Glavni pokretač ESG propisa u Evropi je Evropska unija. Sve promjene koje se događaju u EU zasnovane su na Evropskom zelenom planu, velikoj strateškoj promjeni kako bi Evropa postala ugljično neutralna do 2050. Evropski zeleni plan ima za cilj potaknuti efikasno korištenje resursa prelaskom na čistu, cirkularnu ekonomiju i zaustavljanje klimatskih promjena, zaustaviti gubitak biodiverziteta i smanjiti zagađenje. U njemu se navode potrebne investicije i dostupni finansijski alati te objašnjava kako osigurati pravednu i inkluzivnu tranziciju. Evropski zeleni plan pokriva sve sektore ekonomije, posebno transport, energetiku, poljoprivredu, zgrade i industrije, kao što su čelik, cement, informacijska i komunikacijska tehnologija (IKT), tekstil i hemikalije.

Evropski zeleni plan odobren je 2020. godine. Plan je pregledati sve postojeće zakone u pogledu ostvarenja cilja klimatske neutralnosti i uvesti nove zakone.

Nekoliko zemalja je donijelo ili predložilo nove propise za poboljšanje korporativne transparentnosti i odgovornosti u vezi s ovim rizicima i učincima, npr. Njemačka je donijela zakon o dubinskoj analizi prema kojem su preduzeća obavezna objaviti ESG rizike i utjecaje u svojim lancima snabdijevanja.

► **Direktiva EU o korporativnom izvještavanju o održivosti**

Prema Direktivi EU o korporativnom izvještavanju o održivosti (CSRD), velika preduzeća i subjekti od javnog interesa koji posluju u EU svake godine su obavezna objavljivati informacije o svojim ESG performansama.

Direktiva EU o korporativnom izvještavanju o održivosti je stupila na snagu u januaru 2022. godine i bit će integrirana u nacionalne zakone kao ESG uredba do kraja 2023. godine. Cilj Direktive je da poboljša transparentnost i odgovornost u vezi sa korporativnom ESG performansom. To će pomoći investitorima i drugim akterima da bolje razumiju kako ta preduzeća rješavaju ESG pitanja kako bi mogli donositi informiranije odluke.

Direktiva EU o korporativnom izvještavanju o održivosti je obavezujuća za sljedeće kompanije:

- Kompanije uvrštene na burzu.
- Velike kompanije koje ispunjavaju dva od sljedećih kriterija: više od 250 zaposlenih, neto promet veći od 40 miliona eura ili ukupna imovina veća od 20 miliona eura.
- Kompanije izvan EU s najmanje jednom podružnicom u EU i neto prometom većim od 150 miliona eura.

Zahtijevajući od kompanija da u svojim godišnjim izvještajima objave informacije na finansijskom nivou o svojoj ESG performansi, Direktiva će poboljšati transparentnost, vjerodostojnost i usporedivost tih podataka. To će pomoći investitorima i drugim akterima da donesu informirane odluke o kompanijama s kojima saraduju, usmjeravajući više kapitala prema održivom poslovanju i investicijama. Također olakšava veću korporativnu odgovornost potičući kompanije da integriraju ESG pitanja u svoje poslovne prakse.

Direktiva EU o korporativnom izvještavanju o održivosti je bez sumnje relevantna za kompanije sa sjedištem na Zapadnom Balkanu budući da se odnosi na kompanije registrirane u trećim zemljama čiji je promet ostvaren u EU. Iako mala i srednja preduzeća nisu u direktnom području primjene Direktive, ona će ipak biti obuhvaćena ako posluju s kompanijama koja su u području primjene Direktive. Budući da je dužnost velikih kompanija da prođu zahtjeve dubinske analize kroz svoje lance vrijednosti, mala i srednja preduzeća će sigurno osjetiti teret i pritisak da se prilagode i izgrade svoju operativnu i finansijsku sposobnost. Na

primjer, Njemačka je već poduzela korake ka provedbi Direktive EU o korporativnom izvještavanju o održivosti/Direktive o dubinskoj analizi korporativne održivosti, što će značajno utjecati na poslovanje u BiH.

› **Kako kompanije mogu ispoštovati Direktivu EU o korporativnom izvještavanju o održivosti? Šta su zahtjevi o ESG objavljivanju?**

Kako bi postupile u skladu s Direktivom EU o korporativnom izvještavanju o održivosti, kompanije moraju pripremiti nefinansijski izvještaj koji uključuje informacije o njihovim ESG politikama, rizicima i rezultatima. Specifični sadržaj razlikovat će se ovisno o veličini i prirodi kompanije, ali može uključivati informacije o politikama i performansama u vezi sa sljedećim:

- Pitanja zaštite okoliša uključuju emisije stakleničkih plinova (GHG), potrošnju energije, upravljanje otpadom i korištenje prirodnih resursa.
- Društvena pitanja uključuju prakse zapošljavanja, uvjete rada, raznolikost, zdravlje i sigurnost, upravljanje lancem snabdijevanja i angažman zajednice.
- Upravljačke strukture i prakse uključuju sastav i raznolikost odbora, naknade rukovoditeljima i upravljanje rizikom.

Kompanije će morati slijediti pristup „poštuj ili objasni“, što znači da moraju objaviti tražene ESG informacije ili objasniti zašto to ne mogu učiniti. U svakom slučaju, izvještaj mora odobriti upravni odbor i biti uvršten u godišnji finansijski izvještaj. Također ga mora revidirati neovisna treća strana kako bi se osigurala tačnost i vjerodostojnost.

To znači da kompanije ne moraju izvještavati o svim aspektima poslovanja ako se ne odnose na minimalne zahtjeve (npr. kompanija koja ne stvara otpadne vode u procesu proizvodnje). Međutim, u tim slučajevima kompanije se moraju pridržavati načela „objaviti ili objasniti“, što znači da ako određeni elementi

izvještaja o održivosti nisu primjenjivi na određenu kompaniju, oni moraju biti jasno objašnjeni u izvještajima o održivosti.

► Uredba EU o održivom financiranju – EU taksonomija i Uredba o objavljivanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga

Uz Direktivu EU o korporativnom izvještavanju o održivosti, EU taksonomija za održive aktivnosti i Uredba o objavljivanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga (SFDR) ključne su politike koje podržavaju Evropski zeleni plan i EU Akcioni plan za financiranje održivog rasta.

Cilj im je poboljšati transparentnost i odgovornost privatnog sektora u vezi s ESG utjecajima i rizicima u cilju promoviranja održivog ekonomskog rasta i ulaganja u EU.

Taksonomija postavlja šest okolišnih ciljeva koje kompanije moraju ispuniti da bi se smatrale održivim. To su:

- Ublažavanje klimatskih promjena: aktivnosti koje smanjuju emisije stakleničkih plinova i pomažu u sprečavanju globalnog zagrijavanja.
- Prilagodba klimatskim promjenama: aktivnosti koje pomažu zajednicama i ekosistemima da se nose s efektima klimatskih promjena.
- Održivo korištenje i zaštita vodnih i morskih resursa: aktivnosti koje koriste vodene i morske resurse na način koji je održiv i štiti okoliš.
- Prijelaz na cirkularnu ekonomiju: aktivnosti koje pomažu u stvaranju održivije ekonomije smanjenjem otpada i zagađenja te povećanjem upotrebe recikliranih materijala.
- Sprečavanje i kontrola zagađenja: aktivnosti koje smanjuju zagađenje i štite zdravlje ljudi i okoliš.
- Zaštita i obnova biodiverziteta i ekosistema: aktivnosti koje pomažu u očuvanju i obnovi prirodnog svijeta i biljaka i životinja koje u njemu žive.

Mala i srednja preduzeća (MSP) koja nisu uvrštena na burzu trenutno su izuzeta od objavljivanja informacija o održivosti u okviru Uredbe EU o taksonomiji. Međutim, stručnjaci kažu da bi mala i srednja preduzeća ipak trebala obratiti pažnju na EU taksonomiju jer bi ona mogla utjecati na njih u budućnosti. Na primjer, banke i investitori mogu tražiti od malih i srednjih preduzeća da prilikom podnošenja zahtjeva za kredit ili investicije objave informacije o svojim održivim aktivnostima.

Uredba EU o objavljivanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga ima za cilj povećati transparentnost i potaknuti okolišnu i društvenu odgovornost u finansijskoj industriji. Prema Uredbi, banke, osiguravatelji, investicijske firme i druge finansijske institucije su obavezne da investitorima podnesu izvještaj o svojim praksama održivog ulaganja u standardiziranom formatu kako bi oni mogli donositi informirane odluke o svojim investicijama. Uredba propisuje sveobuhvatne zahtjeve za ESG objavljivanje koji pokrivaju širok spektar metrika na nivou subjekta i proizvoda.

Uredba EU o objavljivanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga je namijenjena uklanjanju prepreka koje onemogućavaju investitorima da dođu do podataka o održivosti koji su im potrebni za donošenje zdravih odluka o ulaganju. Tri primarna cilja Uredbe EU su sljedeća:

- Poboljšati objavljivanje kako bi institucionalni investitori i potrošači iz kategorije stanovništva mogli razumjeti, uporediti i pratiti karakteristike održivosti finansijskih proizvoda i organizacija.
- Održati jednake uvjete unutar EU, osiguravajući da evropska preduzeća ne budu izložena nelojalnoj konkurenciji firmi izvan EU.
- Suprotstaviti se praksi „zelenog pranja“ jer ona otežava upraviteljima imovine da predstavu svoju robu kao „zelenu“ dok u stvarnosti ona to nije; drugim riječima, ne mogu jednostavno označiti proizvod oznakom ESG ili oznakom održivosti bez objavljivanja kako je to postignuto.

Iako se Uredba EU o objavljivanju povezanom s održivosti u sektoru finansijskih usluga (SFDR) prvenstveno odnosi na finansijske institucije koje posluju u EU (banke, osiguravatelji, upravitelji imovine i investicijska preduzeća), ona će indirektno utjecati na firme izvan EU zbog podružnica u EU, usluga koje nude u EU i pritiska tržišta.

► Direktiva EU o dubinskoj analizi korporativne održivosti

Direktiva EU o dubinskoj analizi korporativne održivosti (CSDD) predlaže horizontalni okvir za poticanje doprinosa preduzeća koja posluju na jedinstvenom tržištu u poštovanju ljudskih prava i okoliša kroz:

- uspostavljanje obaveze korporativne dubinske analize da bi preduzeća identificirala, okončala, spriječila, ublažila i objasnila negativne ESG utjecaje na svoje poslovanje i lance vrijednosti.
- uvođenje obaveze za direktore preduzeća iz EU da uspostave i nadziru provedbu procesa dubinske analize i integriraju dubinsku analizu u korporativnu strategiju.

Ova Uredba će utjecati na velika preduzeća registrirana u EU ili izvan EU a koja posluju u EU. Mala i srednja preduzeća, uključujući mikro preduzeća, nisu obuhvaćena Direktivom, ali bi mogla biti obuhvaćena kada su izvođači ili podizvođači preduzeća koja su obuhvaćena područjem njene primjene. Preduzeća čiji su poslovni partneri mala i srednja preduzeća moraju pomoći takvim partnerima u poštivanju mjera dubinske analize.

► Mehanizam EU za graničnu prilagodbu emisija ugljika

Mehanizam EU za graničnu prilagodbu emisija ugljika ima za cilj osigurati da uvezena roba ima isti trošak emisija ugljika kao i domaća roba. Primarni cilj mehanizma je osigurati da uvezena roba podmiruje iste troškove emisija ugljika kao i domaća roba kako bi se spriječilo „curenje ugljika“.

Do „curenja ugljika“ dolazi kada u odgovoru na (više) naknade za emisije u EU preduzeća premjeste proizvodnju u druge zemlje ili kada uvoz iz tih zemalja zamijeni proizvode (koji su odgovorni za niže emisije) proizvedene u zemlji. Mehanizam će prisiliti uvozne kompanije da kupe CBAM certifikate kako bi platile razliku između cijene ugljika u zemlji proizvodnje i EU.

Mehanizam EU za graničnu prilagodbu emisija ugljika je odgovor EU na zabrinutost da bi curenje ugljika poništilo utjecaj klimatskih politika EU na globalne emisije povećanjem emisija u drugim zemljama. Cilj Mehanizma je riješiti ovo pitanje i stvoriti poticaje izvan EU da bi pojačala svoje napore ka smanjenju emisija ugljika.

Period od 1. oktobra 2023. do 2026. godine će biti prijelazno razdoblje u kojem će obaveze CBAM-a biti ograničene na izvještavanje i primjenjivat će se na robu s velikim izgledima za istjecanje ugljika. Prijelazno razdoblje se završava 2026. godine, a uvoznici će početi plaćati prilagodbe.

► **Međunarodni odbor za standarde održivosti**

Međunarodni odbor za standarde održivosti (engl. *International Sustainability Standards Board (ISSB)*) neovisno je tijelo privatnog sektora koje razvija i odobrava standarde za izvještavanje o održivosti u okviru Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (IFRS). Međunarodni odbor za standarde održivosti je osnovan 2021. godine, nakon dva kruga konzultacija o zahtjevu za uvođenjem globalnih standarda održivosti.

10. Pregled ESG standarda u regulatornom okviru u BiH

U poslovnom svijetu u BiH značaj ESG standarda postaje sve izraženiji. Ovaj značaj je, prije svega, posljedica društvenog razvoja i stalnih društvenih promjena te uočavanja potrebe da se na njih adekvatno reaguje. Jedan od načina adekvatne reakcije države je i stalna analiza učinka postojećeg pravnog okvira i prilagođavanje domaćeg međunarodnom pravnom okviru.

Širok je spektar ljudskih prava koja se mogu svrstati u navedene oblasti koje pokrivaju ESG standardi, a međunarodni izvori prava ujedno postavljaju načela kojima se vode države u procesu donošenja ili izmjene domaćih propisa. Zakonodavna dostignuća jesu rezultat jednog procesa koji ne staje i koji pokušava da uhvati korak s vremenom i promjenama koje nam ukazuju na prijeku potrebu da se univerzalne vrijednosti u svijetu zaštite. **BiH je dužna da takve univerzalne vrijednosti brani i štiti kroz odgovarajući domaći pravni okvir.** Pobrojane međunarodne konvencije i drugi međunarodni dokumenti jasno ukazuju na put put kojim se, u zakonodavnom smislu, BiH treba kretati.

Postojeći pravni okvir, posebno kada je u fokusu primjena standarda ESG, kako brojni zvanični izvještaji pokazuju, nije dovoljno usklađen sa svim preuzetim međunarodnim obavezama. I u praksi su utvrđeni propusti koji otežavaju ili mogu otežati odgovorno poslovanje, kao što je sporost ili neadekvatna reakcija nadležnih institucija.

Stoga je razumljivo da navedena načela i jasne smjernice iz međunarodnih i regionalnih izvora prava kompanije u BiH, uglavnom, provode na dobrovoljnoj osnovi i kao rezultat vlastite svijesti o uključenosti u rješavanje univerzalnih problema lokalnim mjerama. Međutim, ESG proces je nezaustavljiv i predstavlja trend koji će postati obavezujući onog momenta kada i BiH bude sastavnim dijelom usklađenog zakonodavstva, odnosno, kada BiH praćenje ljudskih prava učini obaveznim i provedivim kroz svoje zakonodavstvo.

Iako je jasno da primjena načela u pogledu ESG standarda jasnije dolazi do izražaja u okviru evropskog zakonodavnog prostora, ne može se reći da primjena ovih načela ne nalazi svoje mjesto i u propisima u BiH i da se ne odražava na poslovni svijet. Do trenutka postojanja „tvrdih zakona“, regulatorni okvir u BiH u odnosu na društveno odgovorno poslovanje, posebno u oblasti finansijskog sektora, proizvodnje ili zapošljavanja, postoji i čini valjan pravni temelj.

S tim u vezi, u pogledu ekološkog segmenta, u BiH su u primjeni zakoni o zaštiti okoline ili životne sredine, zakoni o zaštiti zraka, zakon o upravljanju otpadom, zakoni o vodama, zakoni o šumama i brojni podzakonski akti na svim nivoima vlasti. Pored važećih propisa, usvojene strategije, naglašavajući smjernice međunarodnih i regionalnih izvora, prije svega, upućuju na obavezu poštivanja domaćih propisa.

U okviru socijalnog segmenta ističu se, prvenstveno, zakoni o radu, zapošljavanju, zakoni o zaštiti na radu, propisi kojima se eliminiše diskriminacija na radnom mjestu, zakoni kojima se štiti rodna ravnopravnost, propisi o socijalnoj zaštiti, i brojni podzakonski akti, koji su u ključnom dijelu usklađeni sa univerzalnim i regionalnim međunarodnim aktima. Za ovu oblast u BiH su najznačajnije konvencije i preporuke MOR-a te akti UN-a u oblasti ekonomskih i socijalnih odnosa, akti Vijeća Evrope, uključujući i sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava, ali i pravo Evropske unije.

U pogledu korporativnog upravljanja u BiH je na snazi više zakona o privrednim društvima, koji ukazuju na dugotrajnu reformu ove oblasti u BiH u smislu ujednačavanja zakonodavstva, imajući u vidu prepreke koje su ranije uočene za investitore, kao i radi ispunjavanja obaveza koje je BiH na sebe preuzela, pored ostalih, i potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Brojni su drugi propisi iz oblasti poslovanja kompanija, posebno imajući u vidu raznolikost u djelatnostima kojima se kompanije bave. Pored toga, nema prepreka da kompanije samostalno donose druge interne propise kojima će poboljšati odgovorno korporativno upravljanje, počev od kodeksa korporativnog upravljanja, procedura, tehničkih i organizacionih mjera i nadzora, ali i drugih akata kojima se transparentno pokazuje zaposlenima, ali i javnosti, da pitanje ostvarivanja profita jeste jedno od ključnih, ali ne isključuje druge vrijednosti socijalnog karaktera koje poslovni svijet prihvatio.

Regulatorni okvir u BiH predstavlja minimum koji može poslužiti kao temelj za daljnju nadgradnju, a dodatno se u praksi uočava da kompanije u BiH provode niz aktivnosti koje se suštinski oslanjaju, pored važećih propisa, na druga načela, smjernice ili akte čija pravna snaga nadilazi granice BiH.

Stoga, samo uz potpunu primjenu domaćih propisa će kompanije biti u mogućnosti izgraditi svijest o društveno odgovornom poslovanju i iskazati svoju spremnost za izvještavanje po ESG kriterijima. Drugim riječima, poslovni subjekti koji posluju u skladu sa bh. propisima su već na dobrom putu da posluju u skladu sa ESG standardima. Izvještavanje ove vrste objektivno predstavlja nadgradnju, s obzirom da nije postala standard za sve poslovne subjekte koji posluju na teritoriju BiH. U prilog tome stoje primjeri kompanija koje prihvataju poslovnu politiku društveno odgovornog poslovanja i postaju primjeri dobre prakse koji ukazuju svima drugima na proces kroz koji moraju proći iz razloga na koje ovaj priručnik detaljno ukazuje.

Zaključno, mnogim poslovnim subjektima u BiH nije strano šta su ESG standardi. U zavisnosti od potreba, u praksi, uvode strateške politike, izrađuju vlastite studije, imenuju odbore ili osobe koje imaju stručna znanja na poslovima u oblasti ESG standarda, imaju drugačiji pristup u poštivanju principa „pristojnih uslova rada“, integrišu due diligence u skladu sa ESG kriterijima u svoje politike, identificiraju stvarne ili potencijalne negativne uticaje na ljudska prava i okolinu, provode mjere dubinske analize, ocjenjuju učinkovitost svoje politike, obavještavaju javnost o svojim aktivnostima u svjetlu ESG i učincima, ili pak mijenjaju upravljačku strukturu u skladu sa najvišim ekonomsko-socijalnim standardima.

11. Počnimo primjenjivati ESG!

Koje su prednosti **snažnog ESG programa u kompanijama**?

- **Poboljšana transparentnost i povjerenje:** otkrivanjem detaljnih informacija o svojoj ESG performansi, kompanije pokazuju transparentnost, što pomaže u izgradnji povjerenja aktera. Ovo može biti osobito važno u modernom poslovnom okruženju u kojem investitori, potrošači, partneri, zaposlenici i drugi sve više zahtijevaju održivo, etičko korporativno ponašanje.
- **Smanjeni troškovi:** Snažan ESG program može smanjiti troškove. Primjeri uključuju niže troškove u operacijama, npr. energije, vode, materijala i otpada, u ljudskim resursima, npr. veća produktivnost i lakše privlačenje talenata, izbjegavanje kazni za nepoštivanje, lakši pristup kapitalu itd.
- **Jača konkurentska prednost:** vjerojatnije je da će investitori ulagati u kompanije koje objavljuju svoju ESG performansu. Partneri i potrošači sve više traže odgovorne kompanije s kojima bi poslovali. A zaposlenici žele raditi i ostati u kompanijama koje su predane izgradnji pozitivnog utjecaja na ljude i planetu.
- **Bolje upravljanje rizikom:** priprema ESG programa pomoći će kompanijama da prepoznaju i upravljaju potencijalnim rizicima i mogućnostima. Na primjer, kompanija koja objavljuje informacije o svojim emisijama ugljika može identificirati mogućnosti za smanjenje tih emisija, ublažavanje povezanih rizika i niže troškove.

Sve, međutim, kreće od procjene materijalnosti. Dakle, šta je koncept materijalnosti?

Svi ESG izvještaji i promjene počinju s razumijevanjem koncepta materijalnosti. Kao što je objašnjeno, akteri i investitori rasputuju se o predanosti kompanija inicijativama održivosti i drugim aktivnostima iz ESG okvira. **Neophodno je imati odgovore na ova pitanja.**

Procjena materijalnosti pruža smjernice ili osnovu za ESG strategiju organizacije. Ona omogućava kompanijama da jednostavno izvještavaju o trenutnom stanju i opišu buduće inicijative uzimajući u obzir poslovne ciljeve i rizike. Kompanije koriste koncept materijalnosti za usmjeravanje svojih procesa strateškog planiranja održivosti.

Postoji razlika između koncepta materijalnosti koji se odnosi na finansijsko izvještavanje i koncepta materijalnosti koji se odnosi na izvještavanje o održivosti.

Što se tiče finansijskog izvještavanja, informacije se smatraju materijalnim ako bi njihovo izostavljanje ili pogrešno prikazivanje moglo utjecati na ekonomske odluke korisnika utemeljene na finansijskim izvještajima. Nasuprot tome, u kontekstu održivosti, pojam materijalnosti odnosi se na ona pitanja koja mogu imati značajne posljedice za preduzeće (i pozitivne i negativne). Na primjer, problem nestašice vode općenito se smatra materijalnim problemom za preduzeća koja se bave proizvodnjom pića budući da se u proizvodnji oslanjaju na vodu i uz stabilno snabdijevanje jeftinom vodom vjerovatno bi izbjegla značajne poslovne izazove.

> Proces materijalnosti

Potencijalni učinci za kompaniju

U procjeni se kompanije trebaju usredotočiti i na pozitivan i na negativan uticaj. Naravno, trebale bi se fokusirati i na rizike, potencijalne gubitke ili na druge nepovoljne ishode. Ali imajte u vidu i sve mogućnosti koje su otkrivene tokom cijelog procesa.

Značaj za aktere

Što je veći broj aktera s kojima se razgovara tokom faze istraživanja i izrade strategije, to će opseg procjene biti širi.

Svaka grupa aktera će pružiti nove perspektive i uvide u mogućnosti i izazove.

Ne postoji jedan način provedbe procjene materijalnosti. Mnoge kompanije se oslanjaju na pomoć vanjskih konzultanata, dok druge kompanije, sa snažnijim timovima za održivost, same upravljaju procesom.

Općenito, proces provođenja procjene materijalnosti uključuje sljedeće korake:

1. **Identificiranje i kategoriziranje ključnih pitanja**

U ovoj fazi kompanija bi trebala izraditi dugu listu pitanja. Razni problemi koji bi se mogli klasificirati pod održivost mogu otežati kompaniji njihovo rješavanje i upravljanje istima. Iz tog razloga, kompanija bi trebala identificirati i dati prioritet pitanjima koja su najznačajnija za njeno poslovanje i najrelevantnija za njene aktere.

2. **Prikupljanje podatka od internih i vanjskih aktera**

Među internim akterima trebali bi biti analitični menadžeri i poslovni lideri, dok bi vanjski akteri trebali pokrivati značajne aktere izvan kompanije, uključujući poslovne partnere, predstavnike zajednice i nevladine organizacije. Sve ih treba zamoliti da ocijene pitanja prema njihovoj relativnoj važnosti.

3. **Mapiranje i određivanje prioritetnih pitanja**

U ovom koraku, svi podaci prikupljeni od internih i vanjskih aktera stavljaju se u model ili okvir i transformiraju u kvantitativnu ocjenu koja se može koristiti za mapiranje i određivanje prioriteta pitanja.

4. **Usklađivanje pitanja s menadžmentom i poslovnom vizijom**

Nakon što se podaci prikupe, mogu se integrirati u poslovne strategije i procjene rizika.

5. **Izveštavanje o napretku**

Većina kompanija objavljuje godišnje izvještaje o održivosti kako bi izvijestila o napretku. Ti se izvještaji općenito pozivaju na matricu materijalnosti i strategiju održivosti i daju najnovije informacije o ključnim metrikama i ciljevima.

12. Pregled okvira za izvještavanje

Kompanije koriste nekoliko ključnih okvira kako bi razumjele kritična pitanja materijalnosti koje bi trebale razmotriti i o kojima bi trebale izvještavati. Svaki okvir ima različitu svrhu, publiku i artikulaciju koncepta materijalnosti.

Procjena materijalnosti pomoći će kompanijama da odrede koji su okviri, ciljevi, strategije i portfelji dobro usklađeni. Neki od ovih okvira zahtijevaju slične podatke i informacije koje se, nakon što se identificiraju, mogu lako prenamijeniti za dodatne procese izvještavanja.

Globalni dogovor UN-a (engl. *UN Global Compact (UNGC)*) traži od kompanija da iskažu predanost načelima održivosti u ljudskim pravima, radu, okolišu i borbi protiv korupcije. Potpisnici Globalnog dogovora UN-a su također obavezni godišnje dostaviti izvještaj o napretku, u kojem će opisati napredak postignut u ugrađivanju deset načela Globalnog dogovora UN-a u strategije i operacije.

Na primjer, vidi [izvještaj ETMAX-a](#).

Globalna inicijativa za izvještavanje (engl. *Global Reporting Initiative (GRI)*) je „međunarodna neovisna organizacija za standarde koja pomaže preduzećima, vladama i drugim organizacijama da razumiju i izvijeste o svojim utjecajima na pitanja kao što su klimatske promjene, ljudska prava i korupcija.“

Na primjer, vidi [izvještaj Klike](#).

Međunarodno vijeće za integrirano izvještavanje (engl. *International Integrated Reporting Council (IIRC)*) globalna je koalicija regulatora, investitora, kompanija, postavljача standarda, računovodstvene profesije i nevladinih organizacija.

Na primjer, vidi [izvještaj Titana](#).

Odbor za standarde računovodstva održivosti (engl. *Sustainability Accounting Standards Board (SASB)*) postavlja standarde specifične za industriju za izvještavanje o korporativnoj održivosti kako bi osigurao da je izvještavanje materijalno, uporedivo i korisno za odluke investitora. Standardi Odbora se odnose na teme održivosti koje će vjerovatno biti materijalne i imati materijalni utjecaj na finansijsko stanje ili operativnu performansu kompanija u industriji.

Radna grupa za objavljivanje finansijskih informacija povezanih s klimatskim promjenama (engl. *Task Force on Climate-Related Financial Disclosures (TCFD)*) je okvir za objavljivanje podataka usmjeren na investitore koji od kompanija traži da dostave informacije o utjecaju okoliša na njih.

13. Analiza primjera: Ključni trendovi identificirani među dosadašnjim dobitnicima UNDP-ove Nagrade za biznis lidere održivog razvoja

► **Tvornica cementa Kakanj: Neočekivani heroj održivosti transformiše industriju cementa**

U svijetu u kojem su tvornice cementa na lošem glasu po emisiji opasnih zagađivača zraka i doprinosu degradaciji okoliša, jedno preduzeće prkosi normama i pojavilo se kao neočekivani heroj održivosti. Tvornica cementa Kakanj osnovana je 1978. godine, a posluje od 2000. godine uz podršku strateškog partnera Heidelberg Materials iz Njemačke. Tvornica cementa Kakanj provodi ciljeve održivog razvoja kao nastavak korporativne strategije tvornice HeidelbergCement „Održive ambicije 2020“, fokusirajući se na pet ekoloških područja: djelotvorno korištenje resursa, zaštita klime, smanjenje utjecaja na okoliš, zaštita biodiverziteta, održiva izgradnja koja prati više standarde nego domaće zakonodavstvo.

Dvije godine zaredom, 2019. i 2020, Tvornica cementa Kakanj je dobitnik Nagrade za biznis lidere održivog razvoja za doprinos u kategorijama „Ljudi“ i „Resursi i okoliš“ integracijom ciljeva održivog razvoja u sve segmente poslovanja. U godinama nakon toga, u okviru programa Tvornica cementa Kakanj postala je mentor ostalim kompanijama posvećenim ispunjavanju ciljeva održivog razvoja.

Standardi koje Tvornica cementa Kakanj primjenjuje odnose se na kvalitetu i obim proizvodnje, ali i na kvalitetu i sadržaj života radnika tvornice i zajednice u Kakanju i BiH.

Iako Tvornica cementa Kakanj nema veliki tim posvećen provedbi ESG standarda, menadžment kompanije potiče sve zaposlenike da rade i djeluju u skladu sa ciljevima održivog razvoja. Provedba ESG standarda u kompaniji temelji se na velikoj bazi znanja, tačnosti podataka i marljivom izvještavanju.

Svi zaposleni su svjesni važnosti teme o kojoj se komunicira na svim nivoima preduzeća. U skladu sa svojim položajem, zaposlenici prolaze obuku o zaštiti okoliša, zdravlju i sigurnosti na radu, transparentnosti, borbi protiv korupcije i mnogim drugim.

Uvođenje CBAM mehanizma dobar je primjer koliko je važno biti pripremljen i prednjačiti u održivosti. Tvornica cementa Kakanj od 2003. godine izvještava prema traženim standardima, tako da je sada spremna objaviti sve informacije i svojim primjerom i iskustvom predvoditi industriju.

Dobro obučeni i predani zaposlenici imaju značajnu ulogu u procesu izvještavanja, posebno u srednjim preduzećima poput Tvornice cementa Kakanj, gdje postoji poseban odjel koji se time bavi. Sistem izvještavanja se ne smatra teretom nego djelotvornim instrumentom za procjenu, kontrolu i verifikaciju. Tokom godina sistem praćenja i izvještavanja u Kakanju je jačan kroz uspostavu procedura i zaduženja i sada predstavlja osnovu za strateške odluke i daljnji razvoj.

Tvornica cementa Kakanj je izuzetan primjer rada u zajednici i za zajednicu. Prvo, ona ispunjava najviše okolišne i društvene standarde koji u industriji poput cementne predstavljaju temelj povjerenja i dijaloga. Njihov zaštitni znak je transparentnost i otvorenost za dijalog. Predstavnici preduzeća se redovno sastaju sa zajednicom kroz sastanke, radionice, konferencije, a također su u sastavu Komisije za zaštitu okoliša. Na osnovu povjerenja i odgovornosti zajednički otvaraju sve teme i stvaraju prostor za planiranje i saradnju.

Tvornica cementa Kakanj primjenjuje visoke standarde zaštite okoliša korištenjem inovativne tehnologije. Danas emisije prašine ne prelaze 10 mg/m³, što je puno niže od evropske granice od 30 mg/m³. Od decembra 2003. godine Tvornica cementa Kakanj posjeduje i certifikat ISO 14001 za upravljanje zaštitom okoliša, što je dokaz da smo na dobrom putu u pogledu izgradnje, razvoja i daljnjeg unapređenja sistema zaštite okoliša.

Kako bi promovirao biodiverzitet u svojim rudnicima, HeidelbergCement je na nivou cijele grupacije usvojio smjernice za zaštitu vrsta. HeidelbergCement je prvo preduzeće u sektoru građevinskog materijala koja je to učinila. Deset načela navedenih u tim smjernicama osmišljeno je kako bi se olakšao dijalog s tijelima i udruženjima za zaštitu okoliša, kao i sa širom javnošću. Također su osmišljena za promoviranje biodiverziteta i zdravlja okoliša tokom i nakon rudarskih operacija.

Jedan od primjera koji pokazuje podršku u predanosti svakako je saradnja Tvornice cementa Kakanj i izvozno orijentirane obučarske kompanije koja je dovela do rješavanja problema proizvodnog otpada. Velika količina neiskorištenih đonova cipela korištena je kao gorivo u cementari Kakanj. Iako je ova aktivnost zahtijevala dodatne napore svih uključenih, oba preduzeća su se pobrinula da taj cilj bude ostvaren, uključujući ulaganja u rezanje, sušenje, hemijsko ispitivanje materijala kako bi se osiguralo da ne šteti okolišu i transport tog materijala.

Tvornica cementa Kakanj ima dinamičnu saradnju sa svojim strateškim partnerom Heidelberg Materials, a što se tiče ESG standarda, ova saradnja se zasniva na prenosivosti inovacija, primjeni istih standarda i kontinuiranim aktivnostima jačanja kapaciteta. Svi standardi postignuti tom saradnjom prelijevaju se u lanac vrijednosti, na dobavljače, kako u robi tako i u uslugama. Preduzeće također sudjeluje u komunikaciji s potrošačima, educira ih i informira o novim aspektima eko cementa i drugih proizvoda. Podizanjem svijesti i pružanjem informacija, preduzeće osnažuje potrošače da naprave okolišno osviješten izbor i doprinesu širim ciljevima održivosti.

Osim toga, Tvornica cementa Kakanj aktivno promovira rodnu ravnopravnost, a žene zauzimaju vodeće pozicije, kao što su pozicija potpredsjednika i direktora financija, a prisutne su i u upravnom odboru. Štaviše, prisustvo žena u menadžerskim ulogama proteže se na procese proizvodnje i zapošljavanja, čime se dodatno naglašava predanost tvornice inkluzivnosti i raznolikosti.

Tvornica cementa Kakanj prkosi industrijskim normama kao neočekivani heroj održivosti, pokazujući izuzetnu predanost transformaciji industrije cementa. Kroz dinamičnu saradnju s njemačkom grupacijom Heidelberg Materials, tvornica provodi

rigorozne ESG standarde, potiče svijest zaposlenika, uključuje se u zajednicu i promovira rodnu ravnopravnost i biodiverzitet. S fokusom na transparentnost, inovacije i kontinuirano poboljšanje, Tvornica cementa Kakanj služi kao inspirativan primjer održivih praksi, osnaživanja radnika i doprinosa zelenijoj budućnosti.

► **Smrčak: Osnaživanje zajednica kroz prakse održivog poslovanja**

Smrčak, sa sjedištem u Zvorniku, renomirano je preduzeće sa bogatom tradicijom dugom preko 35 godina. Osnovan 1992. godine, Smrčak se čvrsto pozicionirao kao lider u sakupljanju, preradi i prodaji raznih plodova iz prirode, specijaliziran za gljive, ljekovito bilje i organsko voće i povrće. Svojom predanošću kvaliteti, održivosti i očuvanju prirodnog staništa, Smrčak nastavlja napredovati na tržištu, nudeći proizvode dobivene iz bogatih prirodnih resursa regije.

Smrčak je prepoznat kao pobjednik u dvije kategorije: „Resursi i okoliš“ i „Ljudi“, što ga čini ukupnim pobjednikom takmičenja za **Nagradu za biznis lidere održivog razvoja u BiH** u 2021. Motivacija preduzeća da se angažira u ovom području proizlazi iz njegovog priznanja da je pridržavanje pravila održivog razvoja ključno za očuvanje planete i osiguravanje dobrobiti njenih stanovnika. Ustvari, Smrčak predviđa da je uspješna budućnost njihovog preduzeća ugrađena u osiguravanje sreće i sigurnosti njegovih zaposlenika i cjelokupne zajednice.

Iako Smrčak nema posvećen tim za održivost, menadžment preduzeća potiče sve zaposlene da rade, ponašaju se i žive u skladu s ciljevima održivog razvoja. Priroda njihove industrije ih sama po sebi vodi u prihvaćanju takvih načela. Naime, ciljevi održivosti bili su ključni dio poslovanja Smrčka od samog početka. Preduzeće se od osnivanja bavi otkupom, preradom i prodajom organskih gljiva, ljekovitog bilja i šumskih plodova, usklađujući svoje poslovne prakse s dugogodišnjom predanošću životu u skladu s prirodom, a njegov fokus na održivost će nastaviti oblikovati njegova buduća nastojanja.

Inovacije i tehnologija igraju ključnu ulogu u unapređenju poslovanja i proizvoda Smrčka. Na primjer, preduzeće kontinuirano traga za novim proizvodima, prepoznajući ljekovitost prirodnih resursa, ulaže u savremenu opremu i nastoji osigurati najkvalitetniju proizvodnju. Dobar primjer je da su prije više od 20 godina

usvojili inovativnu tehnologiju za sakupljanje i skladištenje medvjedeg luka (Allium ursinum) i danas su najveći proizvođači sušenog medvjedeg luka u Evropi.

Dobavljači također igraju značajnu ulogu u pomaganju Smrčku da postigne svoje ciljeve održivosti. Preduzeće educira i dobavljače i radnike o održivim praksama, posebno u pogledu prikupljanja plodova iz prirode. Ovi obrazovni naporu promoviraju odgovorno ponašanje, uključujući odabir područja koja nisu zagađena, smanjenje otpada i očuvanje biodiverziteta.

Komunikacija o pitanjima održivosti s timom preduzeća odvija se kroz svakodnevne neformalne i formalne sastanke unutar preduzeća. Smrčak je također dio Ekonomskog vijeća Zvornika i organizira obuku za različite aktere u cilju podizanja svijesti i razmjene znanja. Provedba ciljeva održivosti u nekim slučajevima za Smrčak predstavlja izazove koji su prvenstveno vezani za podizanje svijesti opće populacije i vlasti o važnosti održivog razvoja za očuvanje prirode zemlje. Smrčak je napomenuo da se nedostatak razumijevanja očituje u neusklađenom pravnom okviru BiH koji se odnosi na održivost i koji regulira oblasti kao što su sakupljanja šumskih plodova i obnovljivi izvori energije, što samo stvara prepreke i destimulira ulaganja u takve projekte.

Smrčak aktivno promovira rodnu ravnopravnost unutar preduzeća. Više od 95% njegove radne snage čine žene, a žene zauzimaju 50% rukovodećih pozicija, što pokazuje predanost preduzeća osnaživanju žena u različitim ulogama. Svojom posvećenošću održivim praksama, inovacijama i rodnoj ravnopravnosti, Smrčak daje pozitivan primjer drugim preduzećima u BiH, pokazujući kako privatna preduzeća mogu uskladiti svoje poslovanje sa ciljevima održivog razvoja i ESG standardima i doprinijeti održivijoj budućnosti.

► **ETMAX: Utiranje puta za tranziciju na energiju iz obnovljivih izvora u BiH**

ETMAX, osnovan u Banjoj Luci 2012. godine, inovativno je elektrotehničko preduzeće posvećeno primjeni i promoviranju vrhunskih sistema za proizvodnju električne energije. Njegove usluge obuhvataju projektovanje, razvoj i izgradnju fotonaponskih elektrana, poznatijih kao solarne elektrane, u cilju maksimiziranja energetske efikasnosti i održivosti.

ETMAX je primjetan u području održivog razvoja i stekao priznanje kao dobitnik **Nagrade za biznis lidere održivog razvoja u BiH** u kategoriji „Resursi i okoliš“ 2022. godine. Kao finalist takmičenja za Nagradu 2023, ETMAX nedvojbeno utire put zelenoj tranziciji u BiH, kao uspješno preduzeće koje promovira „čistu“ energiju u zemlji koja još uvijek u velikoj mjeri ovisi o uglju.

Oprediveljenost ovog preduzeća održivim poslovnim praksama dala je značajne pozitivne efekte. Prije svega, ETMAX je primijenio pristup potpuno funkcionalnog prelaska na obnovljive izvore energije koji pokrivaju preko 85% njegovih energetske potreba. Nadalje, preduzeće je odigralo ključnu ulogu u izgradnji najvećeg broja solarnih elektrana u BiH i na taj način doprinijelo dugoročnom smanjenju zagađenja okoliša.

Ali, šta pokreće ETMAX da se uključi u održivi razvoj? Cilj mu je osigurati funkcionalno korištenje energije iz obnovljivih izvora, posebno sunčeve energije, čime daje značajan društveni doprinos. U stvari, ciljevi održivosti integrirani su u njegove poslovne strategije koje definiraju mjerljive ciljeve koji se lako prate na nivou preduzeća, ali su također uključeni u održive poslovne prakse u širem smislu. Na primjer, ETMAX provodi i kontinuirano preispituje mogućnosti djelotvorne primjene cirkularne ekonomije, recikliranja i ponovne upotrebe izvora. Kako bi postigao svoje ciljeve održivosti, ETMAX se može pohvaliti posvećenim i raznolikim timom inženjera, pravnika i ekonomista. Ovaj zajednički napor omogućava im upravljanje poslovnim procesima, primjenu dobrih praksi i kontinuirano unapređenje njihovih nastojanja u pravcu održivog razvoja.

Inovacije i tehnologija igraju ključnu ulogu u unapređenju poslovanja i proizvoda ETMAX-a. Njegova genijalnost očituje se u svakom pogledu, od dizajna i tehnoloških poboljšanja do opremanja fotonaponskih sistema opremom visokih performansi. Idući korak dalje, ETMAX se čak odvažio da proizvodi neke komponente za svoje elektrane i nastoji dugoročno koristiti vlastite proizvode u proizvodnji što je više moguće.

ETMAX prepoznaje važnost dobavljača u postizanju ciljeva održivosti. Podržava načelo odgovornog poslovanja osiguravajući da njegovi dobavljači dijele iste vrijednosti i predanost održivosti. Saradujući s globalnim liderima u

sektoru, ETMAX rigorozno verifikuje i provjerava prakse kako bi održao visoke globalne standarde i poticao kontinuirano poboljšanje.

I interno i eksterno ETMAX osigurava da su strateški ciljevi preduzeća uvijek jasno preneseni timu, partnerima i raznim akterima, uključujući širu javnost i medije. Kroz kontakte s javnošću i pružanjem informacija, ETMAX djelotvorno prikazuje svoje održive prakse, postignuća i pozitivan utjecaj koji donosi društvu i okolišu.

ETMAX-ova predanost transparentnosti očita je u njegovoj praksi izvještavanja. Od 2021. godine izvještava prema GRI standardima. To mu omogućava da procijeni djelotvornost svojih praksi održivosti, identificira područja koja treba poboljšati i razumije kako održivi razvoj utječe na njegove ukupne poslovne procese. Osim toga, implementacija ISO 14001:2005, međunarodno prihvaćenog standarda koji postavlja zahtjeve za sistem upravljanja okolišem, služi kao temelj za njegov kontinuirani razvoj praksi održivosti.

Provedba ciljeva održivosti ne dolazi bez izazova i ETMAX ih vidi kao prilike za napredak i razvoj. Budući da je u relativno novoj industriji, isprva se suočio sa zadatkom uspostave fotonaponskog sektora u svojoj regiji. Gledajući unaprijed, predviđa buduće izazove vezane za klimatske promjene, što samo naglašava važnost njegovog rada prema proizvodnji čistije energije.

Što se tiče pravnog okvira, ETMAX se marljivo pridržava relevantnih zakona koji se odnose na okoliš, društvo, odgovorno upravljanje i održivost. Njegove poslovne aktivnosti imaju pozitivan ekološki otisak, doprinoseći smanjenju štetnih emisija. Kao preduzeće koje je izgradilo najveći broj solarnih elektrana u BiH, rad ETMAX-a ima širi značaj, podižući svijest poslovne zajednice i opće javnosti o finansijskim i društveno odgovornim prednostima korištenja solarne energije.

ETMAX-ova izvanredna postignuća i nepokolebljiva predanost održivom razvoju s pravom su mu priskrbili priznanje kao lidera u tom području. Budući da nastavlja dobro napredovati, njegovi naponi će nedvojbeno nadahnuti druga preduzeća da prihvate održive prakse i doprinesu zelenijoj, okolišno svjesnijoj budućnosti.

► **Klika: Nova era održivosti**

Od osiguravanja kvalitetnijih radnih mjesta i inkluzivnosti u radnom okruženju, do razvoja i primjene tehnologija usmjerenih na zaštitu okoliša i ublažavanje klimatskih promjena - mnogo je načina na koje Klika, brzorastući pružatelj usluga razvoja softvera u BiH, osigurava da se njeni napori u pravcu održivosti odražavaju na njeno poslovanje. Ne čudi da je ovo **preduzeće proglašeno pobjednikom** u kategorijama „Ljudi“ i „Resursi i okoliš“ za srednja preduzeća, kao i ukupnim pobjednikom UNDP-ovog takmičenja za **Nagradu za biznis lidere održivog razvoja u BiH**.

„Kao kompanija u IT industriji u BiH, vrlo smo svjesni utjecaja koji naše poslovanje može imati na društvo, okoliš i resurse. Naš angažman u održivom razvoju motiviran je nizom faktora. Shvatamo da smo dio globalne zajednice i da naše odluke i akcije mogu imati širi utjecaj, jer IT industrija ima veliki potencijal za inovacije i primjenu tehnoloških rješenja koja mogu značajno doprinijeti održivosti“, objasnila je Dragana Mujanović, voditeljica operacija Klike.

Posebno, Klika promovira održivost na razne načine, između ostalog, kroz obrazovanje, upravljanje resursima i društvene inicijative, budući da je jedan od njenih glavnih motiva korištenje vlastite stručnosti, uključujući ljudske i tehnološke kapacitete, kako bi poboljšala društvenu održivost i generirala pozitivne promjene. Kako bi misija ostala na pravom putu i preduzeće ostalo proaktivno u svojim naporima, **Klika ima specijalni tim posvećen održivom razvoju**, koji djeluje kroz Fondaciju Klika i program korporativne društvene odgovornosti, kao i službenika za korporativnu društvenu odgovornost koji pokriva različita područja, kao što su održivost, upravljanje resursima, društvena odgovornost i komunikacija. Njen marketinški tim također razvija i implementira strategije održivog razvoja u poslovne procese, prati napredak ka ciljevima održivosti i promovira svijest i angažman unutar preduzeća.

„Ciljevi održivosti su potpuno integrisani u naše poslovne strategije i djelovanje. Oni su ugrađeni u našu korporativnu kulturu, upravljačke procese i sve nivoe organizacije. Specifični strateški ciljevi određeni su na temelju identifikacije ključnih izazova i prilika u vezi s održivošću u IT industriji u Bosni i Hercegovini. **Naši strateški ciljevi obuhvaćaju smanjenje negativnog**

utjecaja na okoliš, unapređenje energetske efikasnosti, promociju održivog korištenja resursa, podršku lokalnim zajednicama i društvenim inicijativama te promoviranje rodne ravnopravnosti. Svaki cilj je definisan mjerljivim parametrima i praćen je redovitim izvještavanjem o napretku kroz naš **Izvještaj o korporativnoj društvenoj odgovornosti**“, objasnila je Dragana.

Klikin Izvještaj o korporativnoj društvenoj odgovornosti mjeri njene sveukupne napore u pogledu održivosti, kao što su ušteda energije, upravljanje otpadom, društvene inicijative, uključenost zaposlenika i rodna ravnopravnost. Izvještaj je transparentan, mjerljiv i usklađen s relevantnim međunarodnim standardima, kao što su GRI standardi. Trenutno je Klika jedna od rijetkih kompanija u Bosni i Hercegovini koja na ovaj način izvještava o svojim aktivnostima korporativne društvene odgovornosti - transparentnost i otvorenost podržavaju Klikina nastojanja da izgradi povjerenje i saradnju sa svim akterima, uključujući njihove partnere i širu zajednicu.

Njeni napori, međutim, nisu bez izazova, koji se pretežno javljaju kada je u pitanju svijest o održivosti u široj zajednici.

„Potrebno je kontinuirano osvještavati i educirati sve pripadnike zajednice o važnosti održivosti i njihovoj ulozi u postizanju ovih ciljeva. Također, zbog veličine našeg tržišta i činjenice da je manje proaktivno u usvajanju trendova održivosti, često je teško pronaći dobavljače koji su već usklađeni sa zahtjevima održivog poslovanja. Naravno, suočavamo se s tehničkim i tehnološkim izazovima, poput primjene novih tehnologija, praćenja i analize podataka te integracije održivosti u digitalne platforme“, objasnila je Dragana.

Rodna ravnopravnost jedan je od glavnih stubova Klikinih nastojanja da osigura inkluzivno, podržavajuće i osnažujuće radno okruženje, što osigurava **usvajanjem i kontinuiranim poboljšanjem svojih politika kojima promovira rodnu ravnopravnost, zabranu diskriminacije po bilo kojoj osnovi i koje se strateški bave ovim važnim pitanjima.**

„Imamo politike i prakse koje promovišu rodnu ravnopravnost i podržavaju profesionalni razvoj žena (poput plaćenog porodiljnog odsustva) te ni na koji način ne pravimo razliku pri odabiru kandidata, odnosno imamo nultu stopu

diskriminacije po bilo kojem osnovu. Naš Kodeks etičkog ponašanja je obavezan i regulisan ugovornim obavezama, s propisanim sankcijama u slučaju kršenja/nepoštivanja istog. Svaki zaposlenik, ako se suoči ili svjedoči bilo kakvom kršenju Kodeksa ponašanja, dužan je u pisanoj formi obavijestiti nadležni department i u skladu s tim podnijeti zvaničnu žalbu“, izjavila je Dragana.

„Omogućavamo ženama jednake mogućnosti za napredovanje kroz transparentne procese ocjenjivanja, unapređenja i nagrađivanja. Potičemo aktivno sudjelovanje žena u donošenju odluka i upravljanju projektima te smo ponosni na činjenicu da je u našoj najvišoj upravljačkoj strukturi (Strategic Board) zastupljena jednakost u polovima. Aktivno radimo na osvještavanju o važnosti rodne ravnopravnosti i potičemo inkluzivnu radnu kulturu u kojoj se cijeni različitost i u kojoj svaka osoba ima jednake mogućnosti za uspjeh“, dodala je.

Od Klikine održive poslovne prakse do inovativnih pristupa, da bi se osigurala ne samo zaštita okoliša i zajednica nego i pozitivan utjecaj na njih, od Klike se može mnogo naučiti o novoj eri održivosti. Svijest o ESG standardima široko je shvaćena u cijelom njenom timu, što iznimno doprinosi općem cilju jer omogućava sveobuhvatnija i proaktivnija rješenja.

14. Kako koristiti okolišne, društvene i standarde korporativnog upravljanja – poduzmite korake već sada

U Bosni i Hercegovini, mala i srednja preduzeća (MSP) imaju ključnu ulogu u stvaranju radnih mjesta, pokretanju inovacija i vođenju rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP). Mala i srednja preduzeća u BiH generiraju više od 60% ukupne dodane vrijednosti i gotovo 70% ukupne zaposlenosti. Rano usvajanje ESG agende i obraćanje pažnje na razvoj ESG strategije može imati značajnu finansijsku korist, kao i korist u pogledu upravljanja rizicima i reputacije.

Mala i srednja preduzeća koja rano usvoje ESG standarde bit će u najboljoj poziciji da napreduju i izbjegnu scenarije u kojima će se na brzinu uvesti ESG okvir kada novi ESG propisi stupe na snagu ili kada investitori počnu redovno zahtijevati njihove ESG planove.

Mala i srednja preduzeća koja danas daju prioritet ESG standardima stavljaju se u bolju poziciju da uđu na nova tržišta, prošire se na postojećim i osiguraju svoj dugoročan uspjeh.

Ako mala i srednja preduzeća žele napredovati s ESG standardima, ona ne bi trebala jednostavno kopirati strategije velikih preduzeća, ali svakako mogu imati koristi od njihovog rada. Na primjer, iako mala i srednja preduzeća nemaju isti nivo resursa ni utjecaja za poticanje ESG ciljeva kroz svoje lance snabdijevanja, ona mogu imati koristi od onoga što su veći igrači na njihovim tržištima uradili u sklopu svoje predanosti ESG standardima. Na primjer, mala i srednja preduzeća mogu koristiti lance snabdijevanja većih igrača kako bi osigurala partnerstvo s dobavljačima koji se pridržavaju najboljih praksi.

Neki praktični koraci koje MSP mogu poduzeti:

- **Vođstvo** – Jasno je da ESG putovanje mora započeti na vrhu, nakon čega slijedi izgradnja tima posvećenog vrijednostima koje promoviraju ESG standardi i opremljenog resursima potrebnim za stvaranje razlike.
- **Svrha** – Definiranje i informiranje o svrsi i predanosti preduzeća načelima mogu izgraditi vrijednosti i odgovornost preduzeća. Na primjer, kroz Globalni dogovor Ujedinjenih nacija, mala i srednja preduzeća mogu se obavezati na ispunjavanje standarda zaštite okoliša, ljudskih prava, rada i borbe protiv korupcije i koristiti njegove mehanizme i mrežu.
- **Metrika** – Metrika i tačni podaci ključni su za stvaranje značajne ESG strategije. Nije potrebno mjeriti sve, ali je bitno mjeriti ključne stvari. Ako industrija u kojoj se nalaze mala i srednja preduzeća ima jasne lidere u oblasti ESG standarda, njihovo bi iskustvo moglo biti dobra polazna tačka i izvor inspiracije.
- **Praćenje** – Redovno praćenje napretka osigurava kontinuirani napredak, ali također stvara ranu svijest o promjenama u standardima, propisima i certificiranju. Mala i srednja preduzeća to mogu postići osnivanjem ESG odbora ili dodavanjem odgovornosti postojećim odborima.
- **Komunikacija** – ESG standardi mogli bi biti ključni za upravljanje rizicima, od reputacijskih do pravnih. Važno je komunicirati o ESG standardima interno, unutar organizacije, kao i eksterno, prema potrošačima, posrednicima, bankama i kroz cijeli lanac vrijednosti.
- **Transparentnost** – Bez transparentnosti i poštenja u izvještavanju nemoguće je pratiti napredak i imati koristi od dobro obavljenog posla. To bi moglo biti privlačno radi „uljepšavanja“ podatak, ali u određenom trenutku će dubinska analiza to pokazati, a ono što bi trebalo biti uspješan napredak smatrat će se neuspjehom.

Mala i srednja preduzeća dobro su poznata po svojoj agilnosti i inovativnosti, ali implementacija ESG standarda može biti značajan teret za njih. Mala i srednja preduzeća koja zaostaju u provedbi ESG standarda riskiraju gubitak dragocjenih mogućnosti s velikim regionalnim i međunarodnim preduzećima.

Unatoč njihovom utjecaju, mnoga preduzeća još nisu u potpunosti uključena u pitanja okoliša, društva i upravljanja. Lako je razumjeti zašto jer imaju manje resursa i jednostavno ne mogu postaviti ESG standarde visoko na listu obaveza.

Naravno, veća je vjerovatnoća da će mala i srednja preduzeća dati prioritet neposrednijim finansijskim i razvojnim problemima nego što će izraditi dugoročnu ESG strategiju.

Ali, ono što je važno je da mnoga mala i srednja preduzeća provode ESG standarde bez da su ih stavili u okvir i mogli bi imati značajne koristi od formalizacije i priznavanja. Sve što bi mala i srednja preduzeća mogla činiti kako bi zaustavila ili minimizirala bilo kakve štetne efekte poslovanja na okoliš, pravedno postupanje prema zaposlenicima i potrošačima, poštivanje zakona i činjenje ispravnih stvari za zajednicu i u cijelom lancu snabdijevanja možda je već dio ESG standarda.

Kao što je gore spomenuto, standardi i propisi ESG izvještavanja brzo se razvijaju. Njemački kodeks o dubinskoj analizi u lancima snabdijevanja i paralelno zakonodavstvo EU dio su rastućeg globalnog nastojanja da se preduzeća obavežu na provođenje dubinske analize poštivanja ljudskih prava i zaštite okoliša u svojim lancima snabdijevanja. Ako je potrebno, preduzeća moraju pokazati da su identificirala stvarne ili potencijalne rizike za ljude i okoliš. Dokazi se moraju pribaviti od dobavljača ili čak od dobavljačevih dobavljača.

Kao rezultat toga, mala i srednja preduzeća koja zaostaju u provedbi ESG standarda riskiraju gubitak dragocjenih mogućnosti u odnosima s velikim preduzećima, posebno ukoliko regulativa i kapital to zahtijevaju.

Malim i srednjim preduzećima treba pokazati opravdanost usvajanja ESG standarda: kako oni smanjuju rizike i mogu pomoći učvršćivanju odnosa s važnim klijentima. Tu mogu pomoći veća preduzeća sa svojim većim pristupom tehnologiji, znanju i resursima.

15. Preporuke

► ESG strategija

› Definirati ESG ciljeve i potciljeve

To uključuje prepoznavanje ključnih ESG pitanja koja su relevantna za poslovanje i postavljanje mjerljivih ciljeva koji su u skladu s poslovnom strategijom. ESG ciljevi i potciljevi ključni su jer pomažu preduzećima da prate svoj napredak prema održivosti i etičkom utjecaju. Na primjer, za proizvodno preduzeće, smanjenje ugljičnog otiska, otpada i poboljšanje energetske efikasnosti mogu biti ključni ESG ciljevi.

› Procijeniti ESG rizike i mogućnosti

Provođenje procjene ESG materijalnosti za određivanje materijalnih rizika i mogućnosti povezanih s poslovnim aktivnostima, kao što je utjecaj poslovanja na okoliš, društveni utjecaj vaših proizvoda ili usluga i struktura upravljanja vašim preduzećem.

› Integrirati ESG u poslovne operacije

ESG standarde treba integrirati u poslovnu strategiju, a ne tretirati ih kao zasebnu inicijativu. Na taj način je moguće osigurati da je ESG prioritet i integriran u procese odlučivanja u cijeloj organizaciji.

› Provoditi ESG izvještavanje i praćenje

ESG izvještavanje i praćenje su važan dio svake ESG strategije. Time se pokazuje predanost održivosti i transparentnosti i identificiraju se područja koja treba unaprijediti. ESG izvještavanje privlači investitore i potrošače koji cijene održivost i etički učinak.

► Izvještavanje

> **Uskladiti izvještavanje o održivosti i poslovanje preduzeća u praksi**

Cilj izvještavanja je pokazati napredak, ali izvještavanje o održivosti često se fokusira isključivo na pozitivne elemente. Kako je osnovno načelo ukazati na ključne izazove i negativne prakse, preduzeća bi se trebala jasnije referirati na njih u svojim izvještajima o održivosti, uz naznaku mjera i pristupa koje planiraju koristiti.

Na taj način preduzeća pokazuju visok nivo transparentnosti i uspostavljaju osnovu za dijalog između šire zajednice i preduzeća.

> **Priznati i koristiti načelo „izvijesti i objasni“**

Iako preduzeća, posebno mala i srednja preduzeća, ne mogu izvještavati o svim aspektima održivosti, korisno je voditi se načelom *izvijesti ili objasni*: ako određeni elementi izvještaja o održivosti nisu primjenjivi na određeno preduzeće, to treba jasno objasniti u izvještaji.

> **Napraviti jasnu razliku između CSR i ESG**

CRS izvještavanje često se miješa s ESG izvještavanjem, a izvještaji se još uvijek nazivaju izvještajima o društveno odgovornom poslovanju. Stoga je potrebno jasno razdvojiti izvještavanje o održivosti (ESG) od izvještavanja o društveno odgovornom poslovanju (CRS) kako ne bi došlo do miješanja ovih pojmova.

> **Navesti korištenu metodu**

Ako metodologija izvještavanja nije eksplicitno navedena, to dovodi do izostanka precizno definiranih kriterija i otežava praćenje i evaluaciju. Korisno je da preduzeća identificiraju metodologiju koju koriste i da je koriste dosljedno.

› **Povezati izvještaje o održivosti s napretkom preduzeća ka ostvarivanju COR-a**

Kako bi lakše pratili postignute rezultate u kontekstu doprinosa postizanju COR-a, preduzeća bi trebala posebno navesti način na koji doprinose kroz svoje aktivnosti i politike. Na taj bi način bilo moguće jasno povezati održiva nastojanja preduzeća sa ciljevima održivog razvoja.

› **Investirati u interne ESG timove**

Pristup preduzeća pitanju održivosti mora biti sistematičan, a nikako ad hoc. To dovodi do potrebe da se pruži podrška osobama i timovima koji bi se trajno bavili strategijama održivosti, izradom politika i prakse u ovom području, implementacijom standarda, kao i izvještavanjem o održivosti.

Prilog 1: Historija globalnog okolišnog i društvenog upravljanja: pregled konvencija i instrumenata UN-a

Rješavanje pitanja ljudskih prava i okoliša, održivog razvoja i drugih srodnih pitanja bili su na vrhu agende UN-a desetljećima. Kako bi pomogao zemljama u postizanju ovih ciljeva, UN je izradio brojne konvencije i instrumente i uložio značajan trud u istraživanja i izradu preporuka za njihovu provedbu.

► Konvencije koje se odnose na pitanja okoliša

Napori UN-a na rješavanju zabrinutosti za okoliša datiraju još od Konferencije Ujedinjenih nacija o ljudskom okolišu, održane u Stockholmu 1972. To je bio prvi veliki međunarodni događaj u vezi s ekološkim očuvanjem i poboljšanjem, na kojem su izrađene preporuke za zajedničko djelovanje kroz Stokholmsku deklaraciju i Plan akcija. Osim toga, tokom konferencije osmišljen je i prvi UN-ov program koji se bavi pitanjima okoliša – Program Ujedinjenih nacija za okoliš (UNEP). Dvadeset godina kasnije, Samit o planeti Zemlji, održan u Rio de Janeiru predstavljao je historijski trenutak u globalnom pokretu za održivost. UN je tvrdio da je ekonomski razvoj duboko povezan s pitanjima zaštite okoliša u njihovim nastojanjima da primoraju države da poduzmu značajne mjere kako bi prestale zagađivati planetu i iscrpljivati njene prirodne resurse. Nakon Samita usvojena su tri nova instrumenta za postizanje ovog cilja:

- Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC) nudi osnovni pravni okvir i načela za međunarodnu saradnju u borbi protiv klimatskih promjena i stabilizaciji stakleničkih plinova.

- **Konvencija o biološkom diverzitetu** (CBD) potiče očuvanje, održivost te pravično i ravnopravno dijeljenje prirodnih resursa. Ova Konvencija pokriva široku lepezu domena direktno ili indirektno povezanih s biodiverzitetom, u rasponu od nauke, politike i obrazovanja do poljoprivrede, poslovanja, kulture i još mnogo toga.
- **Konvencija Ujedinjenih nacija o borbi protiv dezertifikacije** (UNCCD) jedini je pravno obavezujući međunarodni sporazum koji povezuje okoliš i razvoj s održivim upravljanjem zemljištem.

Ubrzo nakon toga, UN je počeo na opipljiviji način povezivati zabrinutost za okoliš s okvirima održivog razvoja. Danas je ta međusobna povezanost prikazana kroz ciljeve održivog razvoja, uglavnom kroz cilj 6 (čista voda i sanitarni uvjeti), cilj 7 (pristupačna i čista energija), cilj 11 (održivi gradovi i zajednice), cilj 12 (odgovorna potrošnja i proizvodnja), cilj 13 (klimatske akcije), cilj 14 (život ispod vode) i cilj 15 (život na kopnu).

► **Konvencije koje se odnose na ljudska prava i društvena pitanja**

UN ima nekoliko konvencija čiji je cilj postaviti međunarodne standarde za **zaštitu i promoviranje ljudskih prava** i koje pokrivaju široku lepezu društvenih pitanja, uključujući diskriminaciju, ekonomska, socijalna, kulturna, građanska i politička prava, prava historijski marginaliziranih kategorija, a čiji je cilj smanjiti siromaštvo i nejednakost, eliminirati sve oblike nasilja te poboljšati pristup uslugama zdravstvene zaštite i obrazovanju. Neke od međunarodnih deklaracija o ljudskim pravima i ugovora koji se tiču privrednih društava su:

- **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima** (UDHR) općenito se smatra prekretnicom u historiji ljudskih prava jer je to prvi dokument koji sveobuhvatno pokriva niz temeljnih prava i sloboda koji pripadaju svim ljudskim bićima.
- **Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije** (ICERD) jedna je od najstarijih UN-ovih konvencija, donesena prije gotovo 60 godina, čiji je cilj, međutim, i danas važan - borba protiv ugnjetavanja

i diskriminacije. Konvencija poziva države da „usvoje sve potrebne mjere za brzo uklanjanje rasne diskriminacije u svim njenim oblicima i manifestacijama i da spriječe i bore se protiv rasističkih doktrina i praksi kako bi promovirale razumijevanje među rasama i izgradile međunarodnu zajednicu slobodnu od svih oblika rasne segregacije i rasne diskriminacije“.

- **Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima** (ICESCR) razvija određena prava iz Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, s više detalja i konkretnim koracima potrebnim za njihovo potpuno ostvarenje, uključujući pravo na obrazovanje, pravične i pravedne uvjete rada i odgovarajući životni standard.
- **Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima** (ICCPR) postavlja načela za poštivanje građanskih i političkih prava osoba, uključujući slobodu od mučenja i drugog okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, prava na pravično suđenje, slobodu misli, vjere i izražavanja, privatnost, dom i porodični život te ravnopravnost i zabranu diskriminacije.
- **Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena** (CEDAW) zahtijeva od država da uklone diskriminaciju žena i djevojčica u svim područjima života i osiguraju im jednak pristup i prava u pogledu političkog učešća, zdravlja, obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, braka, porodičnih odnosa itd.
- **Konvencija o pravima djeteta** odnosi se na građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava svakog djeteta, bez obzira na rasu, vjeru ili sposobnosti. Konvencija potiče države da usvoje zakone koji će djeci osigurati zdravstvenu zaštitu i ishranu koja im je potrebna za preživljavanje i razvoj, usvoje jače mjere zaštite od nasilja i iskorištavanja i da potiču učešće djece u društvu.
- **Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica** (CRMW) zahtijeva od država da osiguraju zaštitu prava i sprečavanje i eliminaciju iskorištavanja radnika migranata i članova njihovih porodica tokom cijelog procesa migracija.

- **Konvencija o pravima osoba s invaliditetom** (CRPD) promovira, štiti i osigurava prava svih osoba s invaliditetom i promovira poštovanje njihovog urođenog dostojanstva.

► **Konvencije koje se odnose na pitanja upravljanja**

UN ima nekoliko konvencija čiji je cilj promoviranje vladavine prava, transparentnosti, odgovornosti u radu i odgovornosti prema javnosti, a koje također daju odgovore na istaknuta savremena pitanja koja se odnose na upravljanje, kao što su korupcija i kibernetička sigurnost:

- **Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije** (UNCAC) odnosi se na sprečavanje, otkrivanje i kažnjavanje korupcije, uključujući podmićivanje, pronevjeru i pranje novca. Konvencija pokriva pet glavnih područja: preventivne mjere, kriminalizaciju i provođenje zakona, međunarodnu suradnju, povrat imovine i tehničku pomoć i razmjenu informacija.
- **Smjernice Ujedinjenih nacija za zaštitu potrošača** sadrže skup načela kojim se usmjeravaju države u izradi djelotvornih zakona i institucija za zaštitu potrošača, promoviranju međunarodne saradnje i razmjeni iskustava u zaštiti potrošača.
- **Konvencija Ujedinjenih nacija o kibernetičkom kriminalu** bila je prvi međunarodni ugovor koji se bavi krivičnim djelima počinjenim putem interneta i drugih računarskih mreža, uključujući kibernetičku prevaru, hakiranje i širenje računarskih virusa. Trenutno se o ovoj Konvenciji **ponovo pregovara** kako bi se razvio novi i inkluzivniji pristup rješavanju kibernetičkog kriminala.

Lista akronima

- **BiH** - Bosna i Hercegovina
- **CBD** - Convention on Biological Diversity (Konvencija o biološkom diverzitetu)
- **CEDAW** - Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena)
- **CEO** - Chief Executive Officer (generalni direktor)
- **CSR** - Corporate Social Responsibility (korporativna društvena odgovornost)
- **ESG Standards** - Environmental, Social and Governance Standards (okolišni, društveni i standardi korporativnog upravljanja)
- **ICCPR** - International Covenant on Civil and Political Rights (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima)
- **ICERD** - International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije)
- **ICESCR** - International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima)
- **IIRC** - Integrated Reporting Council (Međunarodno vijeće za integrirano izvještavanje)
- **MDGs** - Millennium Development Goals (milenijski razvojni ciljevi)
- **NDCs** - Nationally Determined Contributions (nacionalno utvrđeni doprinosi)

- **SDGs** - Sustainable Development Goals (ciljevi održivog razvoja (COR))
- **UNCAC** - United Nations Convention against Corruption (Konvencija Ujedinjenih nacija protiv korupcije)
- **UNDAF** - UN Development Assistance Framework (Okvir razvojne pomoći UN-a)
- **UNDP** - United Nations Development Programme (Razvojni program Ujedinjenih nacija)
- **UNEP** - United Nations Environment Programme (Program Ujedinjenih nacija za okoliš)
- **UNFCCC** - United Nations Framework Convention on Climate Change (Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama)
- **UNGCP** - United Nations Guidelines for Consumer Protection (Smjernice Ujedinjenih nacija za zaštitu potrošača)
- **UNGP** - UN Guiding Principles on Business and Human Rights (Vodeća načela Ujedinjenih nacija o poslovanju i ljudskim pravima)
- **UDHR** - Universal Declaration of Human Rights (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima)
- **UN** - United Nations (Ujedinjene nacije)
- **UNTOC** - United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organiziranog kriminala)
- **USA** - United States of America (Sjedinjene Američke Države)
- **USD** - United States dollar (američki dolar)

Bibliografija: Želite li saznati još više?

Provjerite naš spisak korisnih izvještaja, članaka i drugih dokumenata koji su korisni za vaše preduzeće.

► KNJIGE I ŽURNALI

1. Carney, M. (2021) *Value(s): Building a Better World for All*. Public Affairs.
2. Coleman, J.S. (1988) "Social Capital in the Creation of Human Capital," *The American Journal of Sociology*, 94, pp. 95–120. Dostupno na: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1086/228943>.
3. Daugaard, D. (2020). 'Emerging new themes in environmental, social and governance investing: a systematic literature review'. *Accounting and Finance*, 60, pp. 1501-1530. Dostupno na: <https://doi.org/10.1111/acfi.12479>
4. Krishnamoorthy, R. (2021) "Environmental, Social, and Governance (ESG) Investing: Doing Good to Do Well," *Open Journal of Social Sciences*, 9, pp. 189–197. Dostupno na: <https://doi.org/10.4236/jss.2021.97013>.
5. Johnson Jr., C. E., Stout, J. H., and Walter, A. C. "Profound Change: The Evolution of ESG" (2020) *Business Lawyer*, 75(4), pp. 2567–2607.
6. Ya Ni, A. and Suino, P. (2018) "Corporate Social Responsibility: Doing Well and Doing Good," in M. Van Wart (ed.) *Building Business-Government Relations*. London, UK: Routledge, pp. 175–196.

► BLOGOVI, NOVINSKI ČLANCI I DRUGI SEKUNDARNI IZVORI

1. Adecesg (n.d.). *What is ESG investing?* Dostupno na: <https://www.adecesg.com/resources/faq/what-is-esg-investing/> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
2. Bao, C. (2023) *When It Comes to ESG Investing, There's No Going Back, Nasdaq*. Dostupno na: <https://www.nasdaq.com/articles/when-it-comes-to-esg-investing-theres-no-going-back> (pristupljeno: 6. aprila 2023).
3. Boffo, R., and Patalano, R. (2020). *ESG Investing: Practices, Progress and Challenges*. OECD. <http://www.oecd.org/finance/ESG-Investing-Practices-Progress-and-Challenges.pdf> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
4. Business and Sustainable Development Commission. (2017). *Better Business, Better World*. Dostupno na: <https://unglobalcompact.org/library/5051> (pristupljeno: 26. jula 2023).
5. Fink, L. *Larry Fink's 2022 Letter to CEOs: The Power of Capitalism, Black Rock*. Black Rock. Dostupno na: <https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/larry-fink-ceo-letter> (pristupljeno: 6. aprila 2023).
6. Henisz, W., Koller, T. and Nuttall, R. (2019) *Five ways that ESG creates value* Dostupno na: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/Strategy%20and%20Corporate%20Finance/Our%20Insights/Five%20ways%20that%20ESG%20creates%20value/Five-ways-that-ESG-creates-value.ashx> *McKinsey Quarterly*, November. (pristupljeno: 6. aprila 2023).
7. Investopedia. (2022, February 10). *Environmental, Social, and Governance (ESG) Criteria*. Dostupno na: <https://www.investopedia.com/terms/e/environmental-social-and-governance-esg-criteria.asp> (pristupljeno: 9. aprila 2023).

8. Morningstar. (2020). *The History Of Sustainable Investing*. Retrieved from <https://www.morningstar.in/posts/57694/history-sustainable-investing.aspx> (pristupljeno: 9. april 2023).
9. Principles for Responsible Investment. (n.d.). *What are the Principles for Responsible Investment?* Dostupno na: <https://www.unpri.org/pri/what-are-the-principles-for-responsible-investment> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
10. NerdWallet. (2022, March 28). *ESG Investing: What It Is and How to Get Started*. Dostupno na: <https://www.nerdwallet.com/article/investing/esg-investing> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
11. OECD. (2020). *ESG Investing and Climate Transition: Market Practices, Issues and Policy Considerations*. OECD. <https://www.oecd.org/finance/ESG-investing-and-climate-transition-market-practices-issues-and-policy-considerations.pdf> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
12. OECD. (2021). *Policy Guidance on Market Practices to Strengthen ESG Investing and Finance: A Climate Transition*. OECD. <https://doi.org/10.1787/2c5b535c-en> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
13. O'Shea, A. (2021). *ESG Investing: What It Is And Why You Might Want To Consider It*. Forbes Advisor. Dostupno na: <https://www.forbes.com/advisor/investing/esg-investing/> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
14. Principles for Responsible Investment. (n.d.). *What are the Principles for Responsible Investment?* Dostupno na: <https://www.unpri.org/pri/what-are-the-principles-for-responsible-investment> (pristupljeno: 9. aprila 2023).
15. S&P Global. (2021, August 30). *What is the difference between ESG investing and socially responsible investing?* Dostupno na: <https://www.spglobal.com/en/research-insights/articles/what-is-the-difference-between-esg-investing-and-socially-responsible-investing> (pristupljeno: 9. aprila 2023).

16. The Sustainable Agency (n.d.). *ESG vs CSR: What's the Difference?* Dostupno na: <https://thesustainableagency.com/blog/esg-vs-csr/> (pristupljeno: 10. aprila 2023).
17. WEF (2022). *Three reasons why cybersecurity is a critical component of ESG*. World Economic Forum. Dostupno na: <https://www.weforum.org/agenda/2022/03/three-reasons-why-cybersecurity-is-a-critical-component-of-esg/>. (pristupljeno: 10. aprila 2023).
18. *Financial Performance With Sustainable Investing The Forum for Sustainable and Responsible Investment*. Dostupno na: <https://www.ussif.org/performance> (pristupljeno: 6. aprila 2023).
19. *Our Commitment: Statement on the Purpose of a Corporation*. Business Roundtable. Dostupno na: <https://opportunity.businessroundtable.org/ourcommitment/> (pristupljeno: 6. aprila 2023).

► DOKUMENTI UN-a I WEB STRANICE

1. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
2. Convention on Biological Diversity (1992). Dostupno na: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
3. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979). Dostupno na: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
4. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006). Dostupno na: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> (pristupljeno: 8. aprila 2023).

5. Convention on the Rights of the Child (1989). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
6. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (2006). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-protection-all-persons-enforced-disappearance> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
7. International Convention on Civil and Political Rights (1966). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
8. International Convention on Economic, Social and Cultural Rights (1966). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
9. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
10. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families (1990). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
11. United Nations Convention to Combat Desertification (1994). Dostupno na: https://www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017-01/UNCCD_Convention_ENG_0.pdf (pristupljeno: 8. aprila 2023).
12. United Nations Framework Convention on Climate Change (1992). Dostupno na: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (pristupljeno: 8. aprila 2023).

13. Universal Declaration of Human Rights (1948). Dostupno na: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
14. United Nations Convention against Corruption. (2005). Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf (pristupljeno: 8. aprila 2023).
15. United Nations Convention against Transnational Organized Crime. (2000). Dostupno na: <https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/TOC%20Convention/TOCebook-e.pdf> (pristupljeno: 8. aprila 2023).
16. United Nations Guidelines for Consumer Protection. (2015). Dostupno na: https://unctad.org/system/files/official-document/ciclp2015d1_en.pdf (pristupljeno: 8. aprila 2023).
17. United Nations Convention on Cybercrime (2001). Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/185> (pristupljeno: 8. aprila 2023).

► KORISNE WEB STRANICE ZA KONZULTACIJE

1. Sustainable Development Goals (ciljevi održivog razvoja) - <https://sdgs.un.org/goals>
2. SDG Business Pioneers Awards in Bosnia and Herzegovina (Nagrade za biznis lidere održivog razvoja u Bosni i Hercegovini) - <https://zamisli2030.ba/sdg-business-pioneers-2023/>
3. Sustineri Partners - <https://www.sustineri-partners.com/>
4. UNDP u Bosni i Hercegovini - <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina>

